

11/22

BLOEIZONE FRYSLÂN

PARTICIPATIEVE MONITORING EN LERENDE EVALUATIE
VAN BLOEIZONE-INITIATIEVEN

// INHOUDSOPGAVE

Hoofdstuk 1	Inleiding	Pagina 3
Hoofdstuk 2	Participatieve monitoring van de impact	
	Opzet van participatieve monitoring	Pagina 6
	Monitoring 058 SamenSterk	Pagina 7
	Monitoring Enerzjyk Eastermar	Pagina 12
	Monitoring Wolwêze Sint Nyk	Pagina 17
	Leerlessen van de monitoring	Pagina 22
Hoofdstuk 3	Lerende evaluatie van relatie Bloeizones en gemeenten	
	Opzet van lerende evaluatie	Pagina 24
	Ervaren uitdagingen	Pagina 26
	Handelsperspectieven voor de ondersteuning	Pagina 32
Literatuur		Pagina 35

// SAMENVATTING

Bloeizone-initiatieven zijn burgerinitiatieven die door inwoners georganiseerd worden om samen met hun dorps-/wijkgenoten in betere gezondheid en welzijn te leven. Door hun energie en groeiende activiteiten komen ze steeds vaker in het nieuws en worden ze zichtbaar bij de gemeenten. De gemeentelijke ambtenaren zien Bloeizones als een beweging om preventieve gezondheid en informele zorg vorm te geven vanuit een bottom-up benadering. Maar dit rapport toont aan dat Bloeizone-initiatieven niet (altijd) de juiste ondersteuning ontvangen van gemeenten en dat het meten van de impact van Bloeizone-initiatieven een bijzondere aanpak nodig heeft.

Om een beeld te krijgen van de ambities van Bloeizone-initiatieven en hun mogelijke impact is er een participatieve monitoring uitgevoerd, waaraan Bloeizone-initiatieven Wolwêze Sint Nyk, Enerzyk Eastermar en 058 SamenSterk hebben meegedaan. Uit de evaluatie van de monitoring blijkt dat een participatieve aanpak goed past, die inhoudt dat onderzoekers en initiatiefnemers op gelijke voet werken – beiden met hun eigen expertise. Door de initiatiefnemers als de experts van hun dorp/wijk te zien kan er samen geleerd worden, zal monitoring beter aansluiten bij hun behoeften en zullen de resultaten goed worden geduid. Hiervoor is het noodzakelijk om te beginnen met het nemen van voldoende tijd om elkaar te leren kennen, vertrouwen te winnen en om ieders ambities te expliciteren. Daarnaast dient er kritisch te worden bevraagd wat nu het nut van monitoring bij een Bloeizone-initiatief is, en waarom deze monitoring van meerwaarde is. Alleen dan kan een juiste methode en periodisering worden gekozen, waarbij een klassieke cijfermatige monitoring niet altijd aansluit. Bij het gehele proces is het essentieel dat de onderzoeker ontvankelijk blijft voor ontwikkelingen bij het initiatief, creatief kan omgaan met veranderingen en betrouwbaar blijft als samenwerkingspartner.

Op basis van elf interviews met initiatiefnemers, drie focusgroepen met gemeenteambtenaren en twee casestudies (bij Bloeizone Bakkeveen en 058 SamenSterk) is onderzocht wat de uitdagingen zijn van Bloeizone-initiatieven en hoe gemeenteambtenaren en uitvoerders hen daarbij kunnen ondersteunen. Hieruit blijkt dat de gemeente een rol kan innemen bij het verbinden van lokale (burger)initiatieven met elkaar, het creëren van voldoende draagvlak en betrokkenheid bij dorps-/wijkgenoten, het verbeteren en versimpelen van samenwerking tussen de gemeente en initiatiefnemers, en tot slot het ondersteunen bij het creëren van (financiële) stabiliteit. Ook wordt een eerste aanzet gegeven voor hoe de ondersteunende rol van de gemeente er in de praktijk uit zou kunnen zien.

De nieuwe inzichten en kennis uit dit rapport zijn nodig om deze unieke beweging van burgerinitiatieven beter te leren begrijpen en hun de benodigde ondersteuning te bieden.

// INLEIDING

In Fryslân zijn er diverse burgers die van hun dorp of wijk een Bloeizone willen maken. Deze actieve inwoners werken samen om een omgeving te creëren waarin hun dorpsgenoten/buurtgenoten langer in goede gezondheid en welzijn kunnen leven. Hierbij is gezond zijn niet de afwezigheid van ziekte, maar het onderling verbinden van de inwoners om gezamenlijk een hoge kwaliteit van leven te behalen. Om deze doelen te bereiken heeft elk Bloeizone-initiatief een eigen unieke aanpak met meerdere activiteiten, zoals filmavonden (Bloeizone Bakkeveen), een groenstrook (Bloeizone Lege Geaen), bewegen met plezier (058 SamenSterk) of een huiskamer in het dorp (Bloeizone Appelscha). Hierdoor is er een gemêleerd gezelschap van initiatieven dat een rijkdom aan diverse activiteiten oplevert.

Bloeizone Fryslân* is:

Burgerinitiatieven met actieve inwoners die samen hun omgeving aanpassen om langer in goede gezondheid en welzijn te leven. Dit doen ze vanuit hun eigen perspectieven en met activiteiten die aansluiten bij hun omgeving.

In november 2022 waren er in Fryslân elf burgerinitiatieven actief als Bloeizone. Maar leeft het begrip Bloeizone ook bij de bevolking in Fryslân? Om deze vraag te beantwoorden is er begin 2022 in Panel Fryslân een aantal vragen gesteld over burgerinitiatieven op het gebied van gezondheid (n = 3326). Hieruit blijkt dat het in Fryslân nog slechts een beperkte groep is die zich met dit onderwerp bezighoudt.

- Eén op de zeventien (6%) inwoners is zelf betrokken bij een gezondheidsgerelateerd burgerinitiatief. 19% kent wel een dergelijk initiatief in zijn of haar omgeving, maar is zelf niet betrokken. De overige 75% van de inwoners zegt geen gezondheidsgerelateerd burgerinitiatief te kennen in hun omgeving.
- Wanneer er specifiek gevraagd wordt naar Bloeizones, is de groep die er niks van weet nog groter: 77,3% geeft aan nooit van het begrip 'Bloeizone' te hebben gehoord. 14% heeft iets over 'Bloeizone' gehoord of gelezen, maar is niet goed op de hoogte. 8,1% geeft aan te weten wat een Bloeizone is, maar zelf niet betrokken te zijn. Slechts 0,6% van de inwoners is daadwerkelijk betrokken bij een Bloeizone.

Provincie Fryslân moedigt het versterken van Bloeizones op gemeentelijk niveau aan. Dit vraagt om nieuwe kennis en inzichten: kennis om de vertaalslag te maken van ideeën naar concrete aanpakken, en inzichten in de overeenkomsten en verschillen tussen Bloeizone-initiatieven en hun impact. Het doel van dit rapport is dan ook om inzicht te bieden in wat Bloeizone Fryslân inhoudt, na te gaan of een monitoring van hun impact meerwaarde heeft, en het bieden van duidelijke handelsperspectieven voor gemeenten m.b.t. de ondersteuning van deze burgerinitiatieven.

Om het Bloeizone-gedachtengoed, de burgerinitiatieven en belangrijke stakeholders te ondersteunen bij de vertaling van ideeën naar concrete aanpakken zijn de volgende twee vragen gesteld:

1. Wat zijn de doelen van Bloeizone-initiatieven gebaseerd op hun veranderingstheorie, en wat is de meerwaarde van monitoring voor hen?
2. Hoe zien de Bloeizone-initiatieven en de gemeente elkaar en welke rol kan de gemeente vervullen in het ondersteunen van deze initiatieven?

*Deze Bloeizone definitie is tot stand gekomen door middel van diverse gesprekken met Bloeizone-initiatieven en professionals. Kijk voor meer informatie op: <https://www.fsp.nl/wp-content/uploads/2022/11/FSP-2022-Bloeizone-praatplaat.pdf>

Onderzoek 1: Participatief monitoren van impact

Om de eerste onderzoeksvraag te beantwoorden is gekozen voor participatieve monitoring bij drie Bloeizone-initiatieven: 058 SamenSterk, Bloeizone Sint Nyk en Enerzjyk Eastermar. Deze initiatieven waren bereid om voor een langere periode met de onderzoekers samen te werken en zijn dusdanig vergevorderd dat er activiteiten (gingen) plaatsvinden.

Participatief monitoren is een proces waarin de Bloeizone-burgerinitiatieven actief betrokken zijn bij het ontwerpen van de monitoring, het verzamelen van de data en het interpreteren en gebruiken van de resultaten. Het gebruik van deze aanpak in plaats van klassieke monitoring heeft de volgende positieve opbrengst (zie Eelderink, 2021):

- Betrokkenheid: betrokkenheid ontstaat doordat de Bloeizone-initiatieven actief meehelpen bij het meten.
- Begrip: begrip ontstaat doordat Bloeizone-initiatieven meer inzicht hebben in positieve en/of negatieve effecten van hun activiteiten.
- Vertrouwen: vertrouwen ontstaat doordat het Bloeizone-initiatief en de onderzoeker samen monitoren en elkaar al doende leren kennen. Hierdoor kan vertrouwen, draagvlak en legitimiteit groeien.
- Collectief leren: er wordt samen geleerd door het uitwisselen van kennis en ervaring.

De resultaten van de individuele monitoring en de leerlessen zijn te vinden in hoofdstuk 2

Onderzoek 2: Lerende evaluatie

Tijdens gesprekken met Bloeizone-initiatieven en gemeenten werd er een tweezijdige spanning gesignaleerd. Gemeentes zijn namelijk druk bezig om Bloeizones en andere gezondheidsburgerinitiatieven te positioneren in hun gezondheidsvisies. Ook onderzoeken ze manieren om nieuwe burgerinitiatieven te motiveren. Maar hoe pak je dit aan als gemeente? En doe je niet meer kwaad dan goed? Tegelijkertijd leeft bij de Bloeizone-initiatieven de behoefte aan ondersteuning vanuit gemeenten. Vanwege randvoorwaarden of onwetendheid bij gemeenten slaagt dit echter niet altijd. Hierdoor ontstaat het risico dat gemeenten niet als motivators maar als tegenstanders van initiatieven kunnen worden ervaren.

Er is daarom gekozen om een lerende evaluatie uit te voeren naar beleid en uitvoering daarvan bij Bloeizones, wat inhoudt dat er niet gezocht wordt naar fouten die men maakt maar naar elementen die verbeterd kunnen worden om vanuit de Friese gemeenten Bloeizone-initiatieven in de provincie te ondersteunen. Om een adequaat beeld te krijgen is er gekozen voor twee onderdelen.

1. De initiatieven en de gemeenten. Door middel van interviews met alle bereidwillige Bloeizone-initiatieven is in kaart gebracht wat hun huidige activiteiten en doelen zijn, en welke obstakels ze ervaren. Vervolgens zijn er focusgroepen gehouden met alle gemeenten die een ambtenaar op dit terrein hebben. Hierin stond centraal: de huidige ondersteuning die gemeenten aanbieden, de perceptie van de uitdagingen die initiatieven ervaren en de ondersteuning die op korte en lange termijn mogelijk is.
2. Bij de Bloeizone-initiatieven Bakkeveen en 058 SamenSterk in Leeuwarden zijn twee casusstudies uitgevoerd. Hierin is gezocht naar concrete voorbeelden van de uitdagingen waar Bloeizone-initiatieven in Fryslân voor staan, zowel in relatie tot de gemeente als in bredere zin.

De uitkomst van de lerende evaluatie is om in kaart te brengen welke obstakels worden ervaren door Bloeizone-burgerinitiatieven en welke handelingen kunnen helpen om deze obstakels weg te nemen.

De uitkomsten en handelsperspectieven die volgen uit de lerende evaluatie zijn te vinden in hoofdstuk 3

Bij deze publicatie horen twee extra producten.

- Een interactieve toolkit waarmee ambtenaren, professionals en andere betrokken bij Bloeizone-initiatieven kunnen helpen bij het faciliteren en ondersteunen van initiatieven en initiatiefnemers in hun regio.
- Een praatplaat waarmee elke inwoner en expert het gesprek aan kan gaan over Bloeizone Fryslân en de veranderingen die deze beweging de afgelopen twee jaar heeft gemaakt.

// OPZET VAN PARTICIPATIEVE MONITORING

Het doel van de monitoring was om samen met de Bloeizone-initiatieven kennis en inzichten te verzamelen om hier vervolgens gezamenlijk van te leren. De participatieve monitoring is uitgezet in verschillende fasen die samen met de initiatieven zijn doorlopen.

Ontwerpfase: In een kennismakingsgesprek bespraken het Bloeizone-initiatief en de onderzoekers de verwachtingen en de mogelijkheden van beide kanten. Vervolgens wordt aan de hand van een dataprofiel een gesprek georganiseerd over de veranderingstheorie van de initiatieven: welke impact willen ze maken en hoe willen ze die bereiken. Na de vaststelling van die veranderingstheorie wordt er door middel van co-creatie een monitoringsplan gemaakt. In Eastermar en Sint Nyk betrof dit een vragenlijst die huis-aan-huis werd verspreid, en bij 058SamenSterk is er gekozen voor een vragenlijst en meten van kg, BMI en vetpercentage van de betrokken deelnemers. Tijdens dit proces was het cruciaal dat het Bloeizone-initiatief en de onderzoekers geen hiërarchische relatie hadden, maar op gelijke voet vanuit hun eigen kennis samenwerkten.

Uitvoeringsfase: In samenspraak tussen de Bloeizone-initiatieven en de onderzoekers zijn er voor verschillende aantallen monitoringsafnames gekozen. Bij Eastermar is er één afname geweest, in Sint Nyk twee, en bij 058 Samensterk zes. De verspreiding en afnames werd gezamenlijk gedaan, waarbij (indien van toepassing) de onderzoekers de veiligheid/privacy van de deelnemers waarborgden.

Interpretatiefase: Nadat de afnames plaatsvonden hebben de onderzoekers de verzamelde data geanalyseerd. De resultaten werden vervolgens in een toegankelijke visuele plaat (zogenaamde praatplaat) gecommuniceerd tijdens een dialoogsessie. In deze sessie konden de initiatiefnemers betekenis geven aan de uitkomsten en gezamenlijk de uitkomsten vertalen naar mogelijk vervolgacties.

Reflectie en leren: De Bloeizone-initiatieven en de onderzoekers hebben ter afsluiting besproken wat de uitkomsten voor de initiatiefnemers betekenen, waarbij de onderzoekers doorvroegen naar wat de ervaren meerwaarde van een monitoring voor hen is. Hierbij kwam ook ter sprake waarom ze het meten van hun impact belangrijk vinden en of de gekozen methode daarvoor passend was (Ex-post formatieve evaluatie).

Voor de participatieve monitoring is de volgende werkdefinitie opgesteld:

Het burgerinitiatief identificeert samen met de onderzoekers de indicatoren en methode van monitoring die passen bij de lokale cultuur. De resultaten zijn openbaar en worden gedeeld met het burgerinitiatief om de betrokkenheid bij de evaluatie te verzekeren. Het doel van de monitoring is om het burgerinitiatief te versterken bij het ondernemen van positieve acties en om te leren van hun impact.

In de volgende hoofdstukken komen drie Bloeizone-initiatieven aan bod vanuit dit perspectief, met aandacht voor monitoring, uitkomsten en reflectie.

// PARTICIPATIEVE MONITORING – 058 SAMENSTERK

Foto 1: foto van bewegen met plezier bij 058 SamenSterk

Het eerste Bloeizone-initiatief dat wordt bekeken is 058 SamenSterk. Achtereenvolgens komen monitoring, uitkomsten en reflectie aan bod. 058 SamenSterk is een breed beweeginitiatief in Leeuwarden, met Jerrel Ramdat als de initiator. Hij zet zich in om mensen met verschillende achtergronden in Leeuwarden in beweging te krijgen. Hij doet dat door in groepsverband met mensen te sporten en hen advies te geven. Naast het sporten organiseert het initiatief voor haar deelnemers ook meerdere andere activiteiten, zoals museumbezoeken, kookworkshops en een kledingbank. Centraal staat het gezamenlijk met plezier aan het bewegen krijgen van mensen die niet naar de sportschool of professionele sportlessen gaan.

De stichting komt voort uit het werk van de initiatiefnemer, die in 2018 gestart is met meerdere beweeggroepen verspreid over de stad Leeuwarden. Daarbij heeft hij mensen die door veel professionals als 'moeilijk bereikbaar' worden gezien in beweging kunnen krijgen. Er komen echter ook mensen die het gewoon leuk vinden om samen in beweging te komen. Dit zorgt voor een mix van mensen die elkaar ook kunnen helpen.

Uit de gesprekken met het initiatief en externen met wie ze werken en het dataprofiel van de wijken zijn de volgende aandachtspunten naar voren gekomen:

- 058 SamenSterk heeft te maken gehad met enkele tegenvallers. Hierbij zijn de afnemende participatie door coronamaatregelen destijds en frustraties met betrekking tot onzekerheid aan financiën het grootst.
- 058 SamenSterk is voor alle inwoners in Leeuwarden, maar hun kracht ligt voornamelijk in het activeren van de achterblijvers. Dit zijn inwoners die te maken hebben met eenzaamheid en armoede.
- In het gemaakte dataprofiel van de wijken herkent 058 SamenSterk de lokale situatie, met name weinig sociale contacten en achterblijvende financiën bij inwoners. Dit is ook precies de doelgroep waar het initiatief zich op richt.
- 058 SamenSterk heeft een unieke organisatiestructuur waarbij er één initiatiefnemer is, en de financiering grotendeels verstrekt wordt vanuit gemeentelijke maatwerkbudget. Bij andere burgerinitiatieven zijn er vaak groepen inwoners die gezamenlijk de initiatiefnemers zijn.

De monitoring

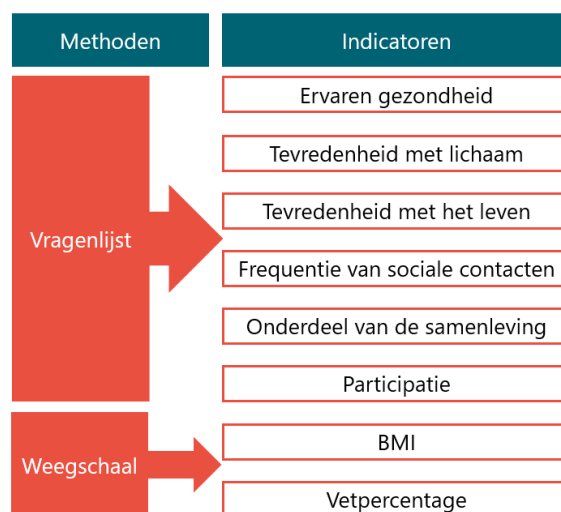
Het monitoring-doel bij 058 SamenSterk was het vergaren van inzichten in de effecten van de activiteiten op de (preventieve) gezondheid, ervaren gezondheid, kwaliteit van leven en sociale contacten van deelnemers. Om de beoogde verandering weer te geven is het onderstaande versimpelde logic model gemaakt. Een logic model geeft weer hoe diverse onderdelen zich tot elkaar verhouden en welke oplossing de verandering teweegbrengt.

Probleem	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Deelnemers hebben een hoge BMI en vetpercentages ▪ Deelnemers voelen zich niet gezond en hebben een negatief beeld van hun lichaam ▪ Deelnemers hebben een lagere tevredenheid met het leven en lagere frequentie van sociaal contact ▪ Deelnemers voelen zich buiten de samenleving staan ▪ Deelnemers zijn vaker werkloos, doen geen studie en doen minder vaak vrijwilligerswerk (participatie)
Oplossing	Deelnemen aan de sportactiviteiten van 058 Samen Sterk en onderdeel worden van het Bloeizone-initiatief
Succes	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Deelnemers hebben een “gezonder” BMI en vetpercentage ▪ Deelnemers geven een hoger cijfer aan ervaren gezondheid en zelfbeeld van het lichaam ▪ Deelnemers geven een hoger cijfer aan tevredenheid met het leven en hebben een hogere frequentie van sociale contacten ▪ Deelnemers geven een hoger cijfer aan onderdeel zijn van de samenleving ▪ Deelnemers hebben vaker een baan, doen een studie en vaker vrijwilligerswerk (participatie)

Tabel 1: Logic model 058 SamenSterk

De monitoring maakte gebruik van twee methoden: vragenlijst en weegschaal met persoonsanalyse. Samen geven deze methoden inzichten in zowel de subjectieve als ook de objectieve veranderingen. De indicatoren zijn afgeleid van het logic model en dienen als een bredere kijk op de (preventieve) gezondheidssuccessen die een deelnemer kan behalen.

In totaal heeft de monitoring bij 058 SamenSterk elf maanden geduurd met een startdatum van november 2021 en een einddatum van september 2022. In deze tijd zijn er zes afnames geweest, ook wel tussenmetingen genoemd. Bij elke afname is de procedure en vragenlijst hetzelfde geweest. Na elke afname werden de resultaten gedeeld met het initiatief via een visuele plaat en is er gesproken over de betekenis van de resultaten.

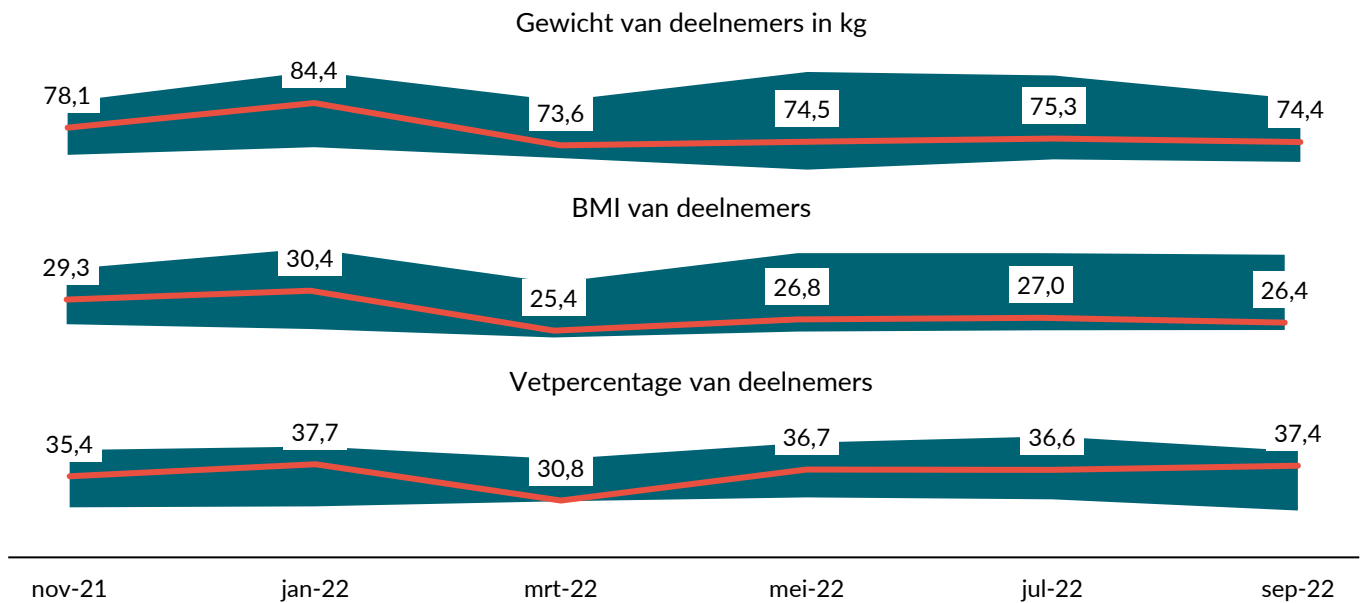

Figuur 1: Indicatoren van monitoring 058 SamenSterk

Uitkomsten

Bij de grafieken is de rode lijn de mediaan (het midden) en in het gekleurde vak zit 50% van alle deelnemers

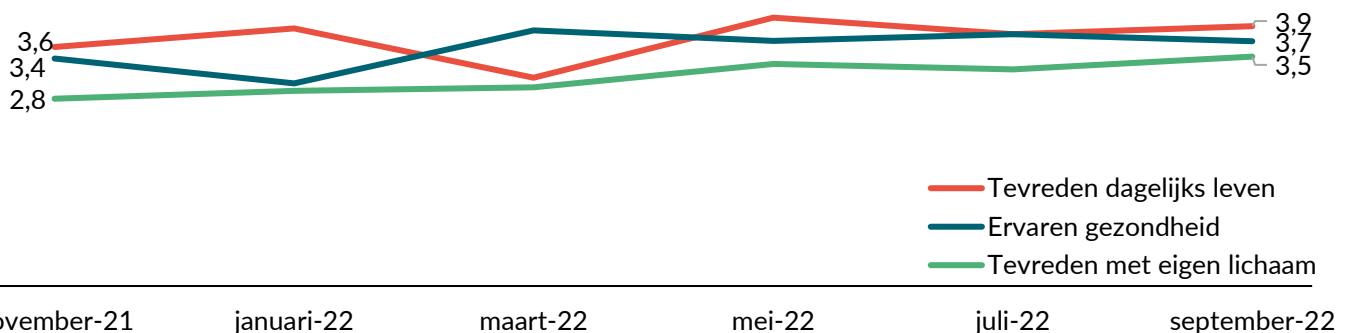
Figuur 2: Uitkomsten weegschaal bij 058 SamenSterk

De diverse metingen op de weegschaal van zeventien deelnemers laat een afname in kilo's en BMI zien, van 78,1kg naar 74,4kg en 29,3BMI naar 26,4BMI. Maar er is een toename bij vetpercentage van 35,4% naar 37,4%. De veranderingen in kilo's ($p=0,639$), BMI ($p=0,332$) en vetpercentage ($p=1,0$) zijn echter niet significant. Dat betekent dat er niet met zekerheid voor de gehele groep kan worden gezegd dat deelname aan de activiteiten leidt tot een afname in kilo's, BMI en vetpercentage.

Op individueel niveau zijn er grote veranderingen. 60% van de deelnemers is afgevallen met een gemiddelde van $-1,7$ kg. Ook is bij 65% het BMI verlaagd, met een gemiddelde van 1. Bij 45% van de deelnemers is hun vetpercentage verlaagd met een gemiddelde van $-1,9\%$. Voor deze deelnemers heeft het meedoen aan de activiteiten van 058 SamenSterk een positief effect gehad op het behalen van hun gewichtsverlies doelen.

Uit de vragenlijst blijkt dat de groep gemiddeld positiever scoort op tevredenheid met het leven ($+0,3$; $p=0,289$), ervaren gezondheid ($+0,3$; $p=0,065$) en tevredenheid met eigen lichaam ($+0,7$; $p=0,057$). Ook deze resultaten zijn niet significant. Er kan daarom niet met zekerheid stellen dat de veranderingen door de activiteiten komen.

Op individueel niveau zijn er grote verschillen: 70% is tevredener met hun lichaam, met het leven is 55% tevredener en bij ervaren gezondheid is 40% zich gezonder gaan voelen. Voor deze deelnemers heeft het meedoen aan de activiteiten van 058 SamenSterk een positief effect gehad op hun welzijn en subjectieve gezondheid.

Figuur 3: Uitkomsten vragenlijst 'gevoel' bij 058 SamenSterk

De rest van de vragenlijst ging over participatie, met als score onder de zeventien deelnemers:

20% van de deelnemers heeft een betaalde baan. Er is geen verandering in vergelijking met eerdere metingen.

25% van de deelnemers levert mantelzorg. Vergeleken met eerdere metingen is er geen verschil.

50% van de deelnemers doet regelmatig vrijwilligerswerk. Er is een toename van 14% vergeleken met het begin van de monitoring.

20% van de deelnemers volgt een cursus of opleiding. In vergelijking met eerdere metingen is hier geen verandering. Maar er is wel een toename in de wens om een opleiding of cursus te volgen (+10%).

Afsluitend is aan de deelnemers gevraagd wat voor hen de meerwaarde is van deelname aan de activiteiten van 058 SamenSterk. Hieruit kwam unaniem naar voren dat de deelnemers komen voor de gezelligheid. Het biedt hen een moment op de dag waar ze buiten huis komen en kunnen praten met hun vrienden en burens. Hierbij wordt als trekkende kracht de initiatiefnemer genoemd; De initiatiefnemer wordt ervaren als direct, duidelijk en lief. Hij zorgt ervoor dat iedereen mee moet/kan doen en dat ze uitgedaagd worden. De elementen bewegen en een gezonder levensstijl zijn niet onbelangrijk voor hun, maar zijn ook niet de hoofdmotivatoren.

Reflectie

Voor de reflectie is gekozen voor een formatieve evaluatie. Deze is anders dan summatieve evaluatie waarbij het gaat om een beoordeling van effectiviteit op basis van de verzamelde cijfers. In plaats daarvan gaat formatief evalueren over de vorm en het proces. Want hoe was de monitoring in de praktijk, voldeed het aan de verwachtingen en is het wel de juiste methode om de impact te meten?

De monitoring werd in twee bijeenkomsten geëvalueerd: met de deelnemers bij het FSP en met de initiatiefnemer op locatie. Tijdens de evaluatie werd de betekenis van de resultaten, de ervaring met de monitoring en de meerwaarde ervan voor het initiatief besproken. De evaluatie werd gestructureerd door middel van een open gesprek waarbij de onderzoekers en initiatiefnemer de betekenis van de resultaten, de ervaring met de monitoring en de meerwaarde voor het initiatief bespraken.

Deelnemers en de initiatiefnemer hechtten niet dezelfde waarde aan de monitoring. De deelnemers gaven aan voornamelijk de individuele monitoring van belang te vinden, omdat deze hen hun inzichten in hun eigen ontwikkeling gaf. Zo vonden de deelnemers de gemiddelden en percentages van de groep leuk (nice to know), maar niet persé nodig (need to have). Voor de initiatiefnemer waren juist de uitkomsten op groepsniveau van belang, omdat hiermee mogelijke effecten konden worden aangetoond aan de gemeente die hen financiert. De monitoring en de uitkomsten daarvan worden ervaren als een zekere mate van bestaansrecht bevestiging. De cijfers bevestigen de kennis van de initiatiefnemer, maar nu kan het extern worden ingezet om aan te tonen wat de effecten zijn van hun initiatief.

Tijdens het evaluatiegesprek werd besproken wat het nut is om over deze cijfers te beschikken. Hierbij kwam naar voren dat de cijfers kunnen helpen om stabilisatie van de financiën te realiseren, maar ook om te ondersteunen bij het beïnvloeden van nieuw gemeentelijke beleid rond preventie en positieve gezondheid. Hierbij is de hoop van het Bloeizone-initiatief om samen met de gemeente bottom-up beleid te kunnen vormen waarbij burgerinitiatieven aan de tekentafel kunnen aansluiten.

De monitoring zelf werd als goed ervaren. De deelnemers vonden op de weegschaal staan niet vervelend en vonden de één-op-één afnames van de vragenlijst prettig. Dit gaf hen ook een moment om persoonlijke verhalen te vertellen. De initiatiefnemer vond de afname van de vragenlijst goed, omdat dan aandacht werd besteed aan het subjectieve/positieve gezondheidselement van zijn activiteiten. Het is wel van belang om te noteren dat de afname plaats heeft gevonden in een "slechtere periode", namelijk ten tijde van corona-restricties die effecten hebben gehad op de deelname aan de activiteiten.

Ter conclusie, de monitoring met een weegschaal en vragenlijst lijken goed te passen bij dit Bloeizone-initiatief. Wat beter kan is de snelheid van de afname. Het is namelijk van belangrijk om voldoende rust te bewaren tussen elke individuele afname van de deelnemers. Over het algemeen vinden zowel de deelnemers als de initiatiefnemer een monitoring wel waardevol. Zij zouden het graag een vervolg willen geven in samenwerking met een kennisorganisatie. Hierbij dient de nieuwe onderzoeker ook goed te communiceren met de deelnemers die de Nederlandse taal niet goed beheersen of die laaggeletterd zijn. Daarnaast dient de onderzoeker één contactpersoon te zijn. Dit leidt tot een vertrouwensband met de deelnemers, wat noodzakelijk is.

// MONITORING - EASTERMAR

Foto 2: foto van bomen uitdelen in Eastermar (Bron: Enerzjyk Eastermar)

Het tweede Bloeizone-initiatief dat wordt bekeken is Enerzjyk Eastermar. Enerzjyk Eastermar is een dorpscoöperatie van Eastermar, gemeente Tytsjerksteradiel, en heeft als slogan: Duurzaam in beweging (Duorsum yn Beweging). De start van deze actieve en energieke groep lag in het samen met burgers doelen stellen om het dorp Eastermar in 2030 energieneutraal te maken, door gezamenlijk stroom op te wekken. Ook willen ze door collectieve inkoop zoveel mogelijk (financiële) middelen laten terugvloeien naar de Mienskip. Tegenwoordig richt de dorpscoöperatie zich op vier thema's: sociale verbinding, energietransitie, natuur en gezondheid.

De coöperatie heeft een vijfkoppig bestuur en diverse werkgroepen. Samen met meerdere betrokken inwoners zetten ze zich in voor hun dorp. Zo organiseert de werkgroep Sûn Eastermar activiteiten rondom natuurlijk koken, delen ze bomen uit aan bewoners, en hebben ze een gezondheidsmarkt georganiseerd. Om de inwoners van het dorp gelukkiger en minder ziek te maken, zetten zij zich in voor bewustwording van eigen kennen en kunnen, voor een diverser eetpatroon en het voorkomen van chronische ziekten.

Enerzjyk Eastermar heeft voor het thema gezondheid de toekomstvisie dat Eastermar in 2050 een groot voedselbos heeft, waarin mensen samenwerken aan het onderhoud, de oogst en de verwerking daarvan. Verder wordt er een oogstfeest georganiseerd met lange tafels waar gezamenlijk wordt gekookt en gegeten. Centraal in het dorp staat: verbinding, gezelligheid, bewegen en tevredenheid. Het is recentelijk al gelukt om een eerste voedselbos te realiseren en een mienskiphûs te openen.

De monitoring

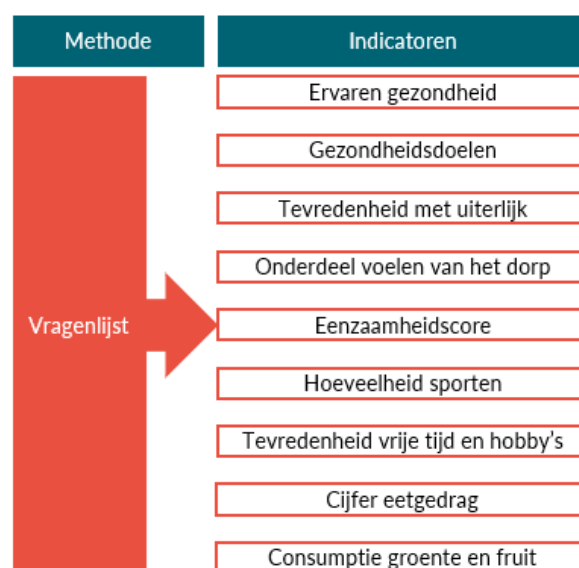
Het monitorings-doel van Enerzijk Eastermar is het verkrijgen van inzichten in de effecten van de activiteiten op de ervaren gezondheid, sociale elementen van inwoners, bewegen en voeding. Om de beoogde verandering weer te geven is het onderstaande versimpelde logic model gemaakt. Een logic model geeft weer hoe diverse onderdelen zich tot elkaar verhouden en welke oplossing de verandering teweegbrengt.

Probleem	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Inwoners voelen zich niet gezond en hebben een negatief beeld van hun lichaam ▪ Inwoners voelen zich minder onderdeel van het dorp en eenzaam. ▪ Inwoners zijn minder tevreden met hun vrije tijd en besteden weinig tijd aan hun hobby's. ▪ Inwoners sporten weinig
Oplossing	Enerzijk Eastermar voert activiteiten uit in het dorp
Succes	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Inwoners voelen zich gezonder en hebben een positiever beeld van hun lichaam ▪ Inwoners voelen zich meer onderdeel van het dorp en zijn minder eenzaam. ▪ Inwoners zijn tevredener met hun vrije tijd en besteden meer tijd aan hun hobby's. ▪ Inwoners sporten meer

Tabel 2: Logic model Enerzijk Eastermar

De monitoring maakte gebruik van een deur-aan-deur uitnodigingsverspreiding. Deze bevatte een unieke QR-code, die de inwoners konden scannen om online de vragenlijst in te vullen en te verzenden. Men kon ook kiezen om de bijgevoegde fysieke vragenlijst in te vullen en in te leveren bij de lokale supermarkt. De vragen waren afgeleid van de indicatoren uit het logic model en dienden een bredere kijk op de gezondheid en het geluk van de inwoners te geven.

Deze uitvraag heeft maar éénmaal plaatsgevonden, namelijk in februari 2022. Er werd namelijk besloten door de initiatiefnemers en onderzoekers dat in een tijdsbestek van één jaar geen impact gevonden kon worden, maar dat één uitvraag wel meerwaarde heeft om de huidige situatie in kaart te brengen.

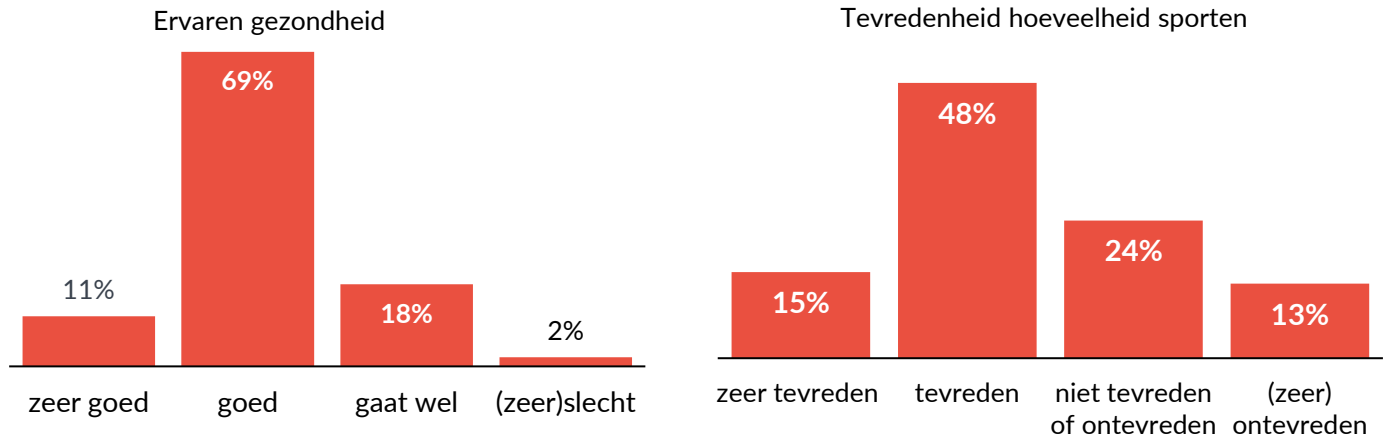

Figuur 4: Indicatoren Enerzijk Eastermar

Uitkomsten

Aan de afname deden 137 deelnemers mee. Hun gemiddelde leeftijd was 55 jaar.

De deelnemers gaven hun ervaren gezondheid (het gevoel van hoe gezond ze zelf zijn) gemiddeld een 7,7 als rapportcijfer. Ook waren de meeste deelnemers (75%) tevreden tot zeer tevreden met hun uiterlijk. De overige 25% was neutraal en niemand was negatief. Op de vraag hoe de inwoners hun algemene gezondheid waardeerden, antwoorde de meerderheid met goed (69%) of zeer goed (11%).

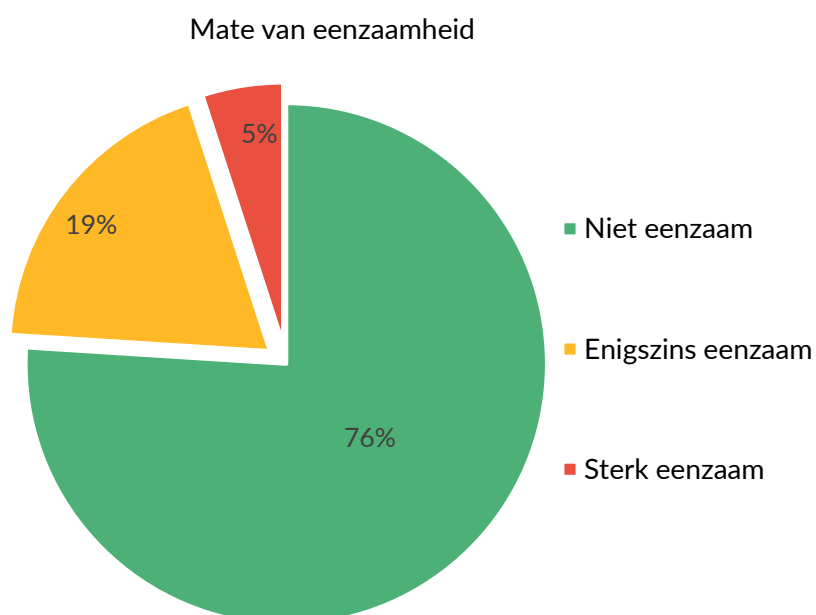

Figuur 5: Uitkomsten van monitoring Enerzijik Eastermar - - Ervaren gezondheid en tevredenheid sporten

Op de vragen rondom bewegen en sporten werden uiteenlopende antwoorden gegeven. Acht op de tien (80%) sportte wekelijks, met een gemiddelde van 6 uur per week. De meeste inwoners waren tevreden met de mate waarin ze sportten (48%), echter, 13% was (zeer) ontevreden. Op de vraag of ze meer of minder zouden willen sporten, gaf 40% aan (veel) meer te willen sporten. Qua vorm van sport ging het vooral om wandelen, fitness, fietsen/wielrennen, hardlopen, sporten met Marieke en yoga. Op de vraag "Wat is er nodig voor u om te gaan bewegen of sporten" kwamen de volgende antwoorden het meeste voor:

- Meer tijd nodig
- Discipline/motivatie/"stok achter de deur"
- Anderen om samen mee te sporten

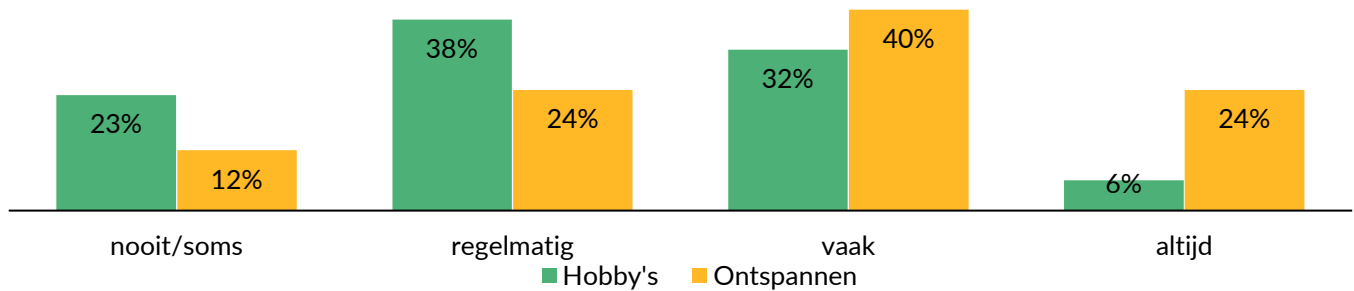
De deelnemers waardeerden hun mate van geluk gemiddeld met een ruime voldoende: een 7,7. Ook was er sprake van eenzaamheid. Eén op de vijf deelnemers (19%) is matig eenzaam, 5% ernstig eenzaam.

Figuur 6: Uitkomsten van monitoring Enerzijik Eastermar - Eenzaamheid

Vrijwel alle deelnemers gaven aan zich thuis te voelen in Eastermar. Op de vraag ze tevreden waren met hun sociale leven, gaven ze gemiddeld het rapportcijfer 7,9. De tevredenheid met hun vrije tijd kreeg een 7,7. Aan de deelnemers werd ook gevraagd hoe vaak ze thuis echt konden ontspannen en tijd hadden voor hun hobby's. Vier op de tien deelnemers (40%) komt thuis toe aan ontspanning, 38% komt regelmatig aan het uitvoeren van hobby's toe. Qua ontspanning gaat het vooral om wandelen, lezen, sporten, t.v. kijken, fietsen, of tuinieren.

Komt u toe aan uw hobby's? en Kunt u thuis makkelijk ontspannen?

Figuur 7: Uitkomsten van monitoring Enerzijjk Eastermar – Hobby's en ontspannen

Van de deelnemers gaf 91% aan gezondheid belangrijk te vinden. Maar niet iedereen was tevreden over zijn of haar eetgedrag. Gemiddeld gaven ze zichzelf een 7,3 voor dit thema. Gemiddeld hebben de deelnemers 4,9 eetmomenten per dag (inclusief snacks). Ook worden er gemiddeld 2 stuks fruit, en 4,3 eetlepels groente per dag gegeten.

Reflectie

In november 2022 vond er een lerende evaluatie met de twee initiatiefnemers plaats. Met beide initiatiefnemers heeft afzonderlijk een telefonisch gesprek plaatsgevonden waarbij de onderzoeker en initiatiefnemers de betekenis van de resultaten, de ervaring met de monitoring en de meerwaarde voor het initiatief evalueerden. Er werd gekozen voor een formatieve evaluatie, waarbij het vooral gaat om de vorm en het proces van het initiatief.

Beide initiatiefnemers gaven individueel aan dat er geen verwachtingen waren over de uitkomsten van de monitoring. Er was geen directe behoefte aan inzichten, maar een samenwerking met het FSP was een mooie gelegenheid om het initiatief aan de man te krijgen. Want door een verbinding met het FSP werd een zeker bestaansrecht ervaren. De samenwerking bij de monitoring werd als prettig ervaren. Hierbij werd benoemd dat het hebben van korte communicatielijnen tussen de initiatiefnemers en onderzoeker goed waren.

Dat er geen directe behoefte was naar inzicht in het effect van het initiatief is ook terug te zien in wat er met de uitkomsten is gedaan: “*niks*”. De uiteindelijke uitkomsten van de monitoringsafname zijn tot op heden niet gebruikt, al waren de cijfers rondom eenzaamheid en ideeën voor het dorp wel interessant. Waar de monitoring wel toe heeft geleid is een grotere bekendheid van het Bloeizone-initiatief en gezondheid in het algemeen, want de lokale media hebben aandacht aan de monitoring besteed en er is door het FSP een presentatie gegeven voor het dorp. Beide initiatiefnemers vinden dit gevolg van de monitoring van grote meerwaarde.

Bij een vervolg dient er wel kritisch te worden bevraagd of er een duidelijke behoefte is aan monitoring. Vanwege de participatieve elementen dient er dan ook een sterke groep inwoners te zijn die het samen met de onderzoekers uit gaan voeren. Ook gaven de initiatiefnemers aan dat bij een kwantitatieve monitoring er een lange periode (enkele jaren) tussen de afnames moet zitten. Daarnaast kan het helpen om de monitoring te verbinden aan specifieke activiteiten, bijvoorbeeld de wandelgroep, waarbij de deelnemers van die activiteit worden gevolgd. Zo'n monitoring kan dan mogelijk ook kwalitatief zijn.

Samenvattend kan de symboliek van de monitoring een meerwaarde hebben. Het geeft het Bloeizone-initiatief een gevoel van waardering en erkenning van hun bestaan. Maar het is wel belangrijk om duidelijk te krijgen of monitoring nodig is en of het initiatief er klaar voor is.

Voor de reflectie is gekozen voor een formatieve evaluatie. Deze is anders dan summatieve evaluatie waarbij het gaat om een beoordeling van effectiviteit op basis van de verzamelde cijfers. In plaats daarvan gaat formatief evalueren over de vorm en het proces. Want hoe was de monitoring in de praktijk, voldeed het aan de verwachtingen en is het wel de juiste methode om de impact te meten?

// MONITORING – SINT NYK

Foto 3: foto van gezondheidsmarkt in Sint Nyk

Tot slot wordt het Bloeizone-initiatief Wolwêze Sint Nyk beschouwd. Sint Nicolaasga (Sint Nyk) is een dorp in de gemeente De Fryske Marren. Wolwêze Sint Nyk is de werkgroep die de verbindende factor wil zijn tussen allerlei bestaande inwonersinitiatieven binnen Sint Nicolaasga. Het doel van Wolwêze is het stimuleren van welzijn in het dorp, in de breedste zin van het woord. Het Bloeizone-initiatief richt zich op bewustzijn, voeding en beweging, maar ook het tegengaan van eenzaamheid, armoede en laaggeletterdheid. Wolwêze wil mensen bij elkaar brengen die bijvoorbeeld gezamenlijk willen eten of actief willen zijn, zoals samen wandelen of voor de natuur zorgen. Ook verbinden en versterken ze bestaande initiatieven. En als er behoefte is aan iets nieuws, kan dit door hen worden opgepakt. Wolwêze gebruikt als kader Bloeizone, maar richt zich specifiek op drie thema's: voeding, beweging en werk/geld.

De stuurgroep van Wolwêze betreft alle relevante partijen zoals Plaatselijk Belang, zorgorganisaties, jeugdverenigingen, huisartsen, sportclubs, ouderenzorg, sportclubs, ondernemers, de gemeente en anderen bij het initiatief. Plaatselijk belang heeft als doel om voor 2025 de leefbaarheid en bedrijvigheid van Sint Nicolaasga te verbeteren. De start van Wolwêze lag in een initiatief rond 'koken zonder pakjes' bij Stichting Maeykehiem. Uiteindelijk kwam Bloeizone Fryslân in beeld.

Met het Bloeizone-initiatief wil Wolwêze bereiken dat mensen:

- Gezond en gelukkig oud worden ondanks vergrijzing, toename van de zorgdruk en stijging van welvaartsziekten.
- Bewust worden van de voordelen van een gezonde leefstijl.
- Bewust worden van hun eigen verantwoordelijkheid m.b.t. eigen gezondheid en de urgentie voelen om deze te nemen.

Momenteel zijn er voor alle doelgroepen al veel voorzieningen en activiteiten beschikbaar. Van beweeggroepjes en sportmogelijkheden tot moestuinclubs en jeu de boules. Hiervoor is een sociale kaart ontwikkeld waarin alle relevante organisaties en activiteiten geclusterd zijn naar de dimensies van positieve gezondheid.

De monitoring

Het doel van de monitoring van Wolwêze Sint Nyk was om inzicht te krijgen in de effecten van de activiteiten op het bewustzijn van en de kennis over eten & bewegen, problemen rond geld/inkomen, tevredenheid met het leven, ervaren gezondheid, sociale verbindingen en bekendheid van het Bloeizone-initiatief. Om de beoogde verandering weer te geven is het onderstaande logic model gemaakt.

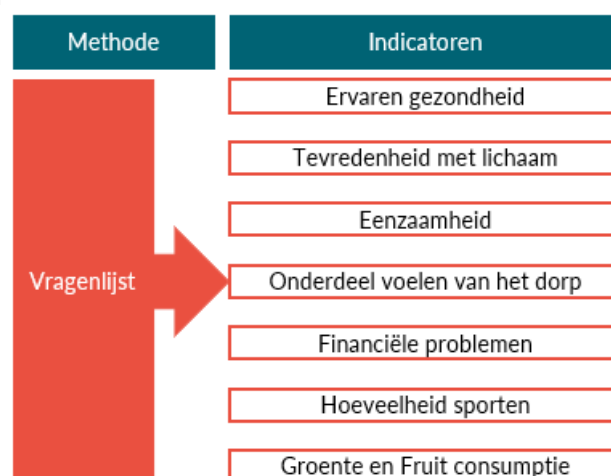
Probleem	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Inwoners voelen zich niet gezond en hebben een negatief beeld van hun lichaam ▪ Inwoners sporten weinig en zijn daar ook ontevreden over ▪ Inwoners zijn ontevreden over hun eetgedrag en eten weinig fruit en groente ▪ Inwoners voelen zich eenzaam en niet thuis in het dorp ▪ Inwoners hebben financiële problemen
Oplossing	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Wolwêze Sint Nyk voert activiteiten uit in het dorp
Succes	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Inwoners voelen zich gezonder en hebben een positiever beeld van hun lichaam ▪ Inwoners sporten meer en zijn daar ook tevreden over ▪ Inwoners zijn tevredener over hun eetgedrag en eten meer fruit en groente ▪ Inwoners voelen zich minder eenzaam en meer thuis in het dorp ▪ Inwoners hebben minder financiële problemen

Tabel 3: Logic model Wolwêze

De monitoring maakte gebruik van een deur-aan-deur uitnodigingsverspreiding. Deze bevatte een unieke QR-code, die de inwoners konden scannen om online de vragenlijst in te vullen en te verzenden. Ook waren er twee uitgeprinte vragenlijsten toegevoegd, die, ingevuld, ingeleverd konden worden bij de plaatselijke Jumbo supermarkt. Tot slot was het mogelijk om de vragenlijst mondeling of onder begeleiding af te nemen, als de deelnemer om welke reden dan ook moeite had met het zelfstandig invullen van de vragenlijst.

De vragen in de vragenlijst zijn afgeleid van de indicatoren uit het logic model. De aard van de vragen maakt het mogelijk om op een bredere manier te kijken naar de mogelijke impact van Wolwêze op de inwoners.

De uitvraag heeft twee keer plaatsgevonden met zes maanden ertussen: eind november 2021 en eind mei 2022. Een derde meting zal plaatsvinden na een wat langere periode, omdat er geen verschil in antwoorden wordt verwacht als de tussenperiode korter is.

Figuur 8: Indicatoren Wolwêze

Uitkomsten

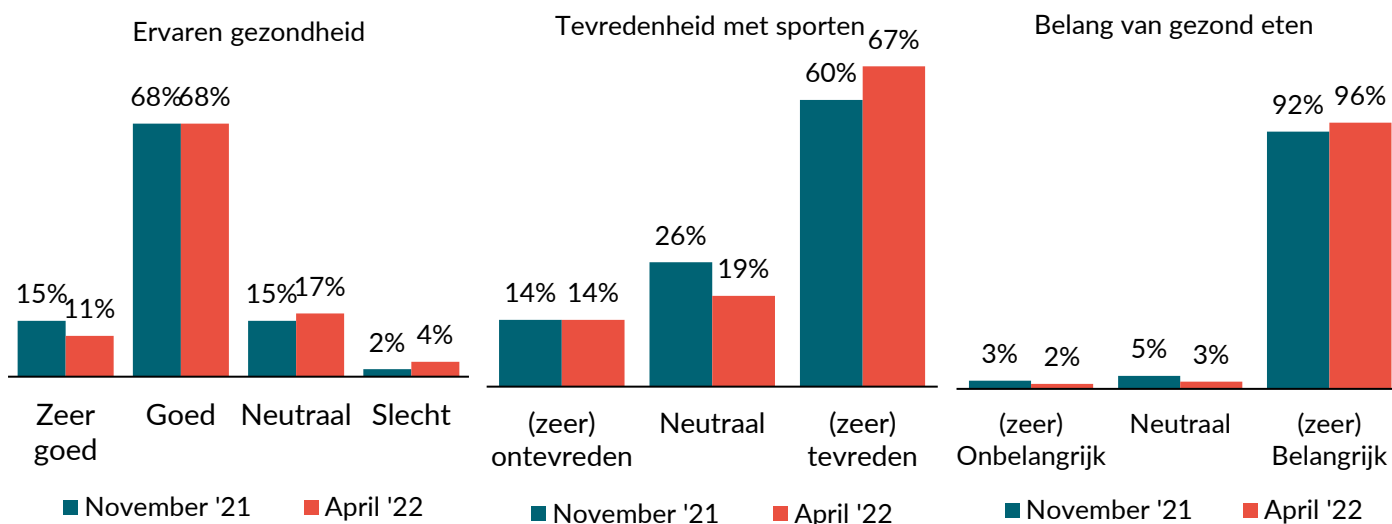
Tijdens de afname in november 2021 hebben 180 inwoners meegedaan, bij de tweede afname ging het om 124 inwoners.

De deelnemers wilden in de zes maanden vanaf mei 2022 de volgende gezondheidsdoelen behalen:

- ✓ 24% Minder vet of ongezond eten (in november '21 was het 23%)
- ✓ 17% Beter omgaan met stress/spanningen (in november '21 was het 27%)
- ✓ 21,5% Meer bewegen of sporten (in november '21 was het 28%)
- ✓ 28% Afvallen (in november '21 was het 30%)

Hierbij verwachtten ze hulp van hun (18%) Huisarts/PAH, een (16%) Sport/Lijfstijlcoach, hun (10,5%) Familie/Vrienden of een (7%) Medisch Specialist

De meeste deelnemers ervoeren hun gezondheid als (zeer) goed. Hierbij is geen significant en duidelijk verschil tussen de twee metingen.

Figuur 9: Uitkomsten monitoring Wolwêze – Ervaren gezondheid, tevreden met sporten en belang van gezond eten

Van de deelnemers sportte 50% wekelijks (in november '21 was het 58%). Er waren grote verschillen tussen de sporters wat betreft de uren en frequentie van sport.

Van de deelnemers is 67% zeer tevreden met de mate van bewegen en sporten (in november '21 was het 60%). 38% van de deelnemers zou graag (veel) meer willen sporten (in november '21 was het 44%).

Om meer te sporten hebben ze nodig:

- Meer tijd/energie
- Meer motivatie/stimulans
- Aangepaste activiteiten voor fysieke beperkingen

Er is geen significant en duidelijk verschil tussen de twee metingen.

Gemiddeld geven de deelnemers hunzelf een 7,6 op hun eetgedrag (in november '21 was het 7,4). Gemiddeld hebben ze 3,75 eetmomenten (in november '21 was het 3,8). Ook worden er gemiddeld 1,95 stuks fruit per dag gegeten (in november '21 was het 1,9). Van de deelnemers vindt 96% gezond eten belangrijk (in november '21 was het 92%). Om gezonder te eten geven ze aan nodig te hebben:

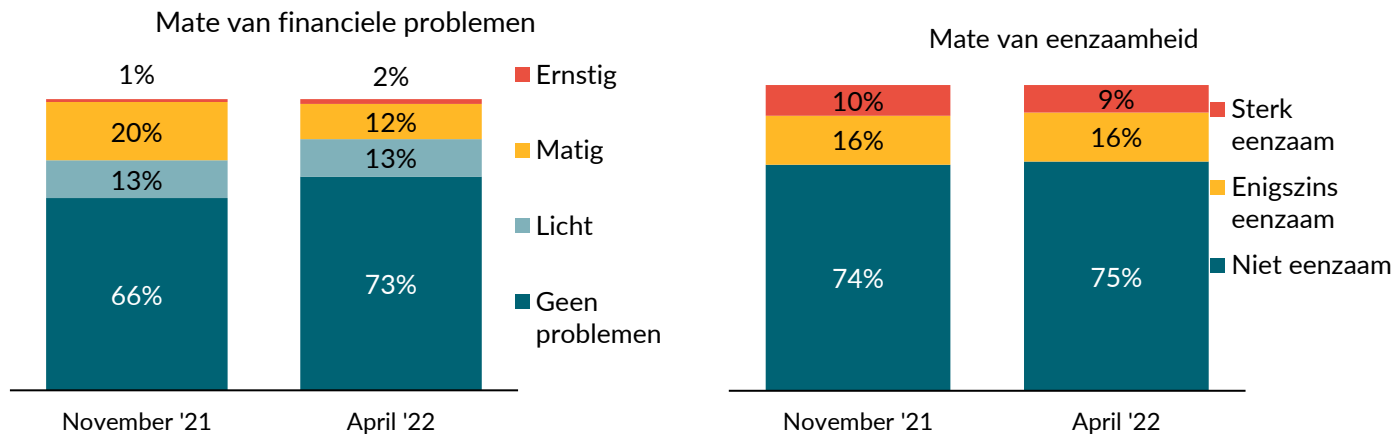
- Meer wilskracht
- Minder makkelijk ongezond eten
- Goedkoper gezond eten

Ook hier is geen significant en duidelijk verschil tussen de twee metingen.

Uit de antwoorden van april 2022 blijkt dat 16% van de deelnemers matige eenzaamheid ervaart en 9% ernstige eenzaamheid. 80% van de deelnemers voelt zich wel thuis in het dorp.

Niet iedereen heeft het financieel even breed, zo hebben sommige inwoners te maken met financiële problemen, blijkt uit de antwoorden van april 2022. Van de deelnemers heeft 13% lichte, 12% matige en 2% ernstige financiële problemen. Ook blijkt 23% zich soms tot vaak zorgen te maken over de betaalbaarheid van hun energierekening.

Ten aanzien van eenzaamheid en financiële problemen is er geen significant en duidelijk verschil tussen de twee metingen.

Figuur 9: Uitkomsten monitoring Wolwêze – Financiële problemen en eenzaamheid

Reflectie

In november 2022 (enkele maanden na de laatste afname van mei 2022) vond er een lerende evaluatie met de initiatiefnemers plaats op locatie. Het ging om een open gesprek waarbij de onderzoeker en initiatiefnemers de betekenis van de resultaten, de ervaring met de monitoring en de meerwaarde voor het initiatief evalueerden. Er werd gekozen voor een formatieve evaluatie, waarbij het vooral gaat om de vorm en het proces van het initiatief.

Tijdens het gesprek gaven de initiatiefnemers aan dat voornamelijk de eerste meting (startfoto of nulmeting) hun behoefte vervulde. Het gaf hen inzicht in hoe het met de inwoners van hun dorp ging en wat ze graag zouden willen doen qua activiteiten. Het laatste, "*wat willen de inwoners doen*", bleek het belangrijkste punt. Hiermee kon het initiatief activiteiten organiseren om inwoners van Sint Nicolaasga te bewegen gezonder te gaan eten en meer te bewegen en hen te motiveren om mee te doen in het dorp.

Een tweede meting, die van eind mei 2022, was achteraf bezien niet nodig op zo'n korte termijn. Het bleek voor hen geen grote meerwaarde te hebben om op zo'n korte termijn opnieuw inzichten te krijgen op dorpsniveau. Een tijdsinterval van twee jaar werd als passender omschreven, want "*dan pas kunnen we het effect van gedragsverandering zien*". Ook kwam ter sprake of een kwantitatieve monitoring met gemiddelden en percentage wel de juiste vorm van monitoring is om impact te meten en kennis te verzamelen. De initiatiefnemers gaven aan dat een andere aanpak, gericht op het in kaart brengen van deelnemers en hun eet-beweedgedrag mogelijk passender is, bijvoorbeeld het laten bijhouden van een eetboekje, meekijken in de keuken of het tijdens een wandeling in de buurt in gesprek te gaan over bewegen en participatie.

De monitoring zelf werd als prettig ervaren. Het snelle en fysieke contact tussen de initiatiefnemers en onderzoeker werd op prijs gesteld, evenals goede beschikbaarheid via de mail, flexibiliteit van de onderzoeker en meedenken aan oplossingen. Een verbeterpunt is het vooraf nadenken over het externe communicatieplan: hoe konden de inwoners van het dorp beter worden geïnformeerd over de monitoring?

Concluderend: het vervolg van de monitoring van Wolwêze Sint Nyk zal niet plaatsvinden door structurele kwantitatieve monitoring met korte tijdsintervallen op dorpsniveau, maar voornamelijk door het leren begrijpen van hoe inwoners eten, bewegen en participeren. Hier worden individuelere en kwalitatieve onderzoeksmethoden voor gebruikt. Mogelijk zal er in de toekomst, over enkele jaren, wel de behoefte zijn om opnieuw een vragenlijst op dorpsniveau te verspreiden.

Voor de reflectie is gekozen voor een formatieve evaluatie. Deze is anders dan summatieve evaluatie waarbij het gaat om een beoordeling van effectiviteit op basis van de verzamelde cijfers. In plaats daarvan gaat formatief evalueren over de vorm en het proces. Want hoe was de monitoring in de praktijk, voldeed het aan de verwachtingen en is het wel de juiste methode om de impact te meten?

// LEERLESSEN VAN DE MONITORING

In totaal hebben de onderzoekers twee jaar lang contact gehad met meerdere Bloeizone-initiatieven. De opgedane kennis tijdens een grote hoeveelheid (informele) gesprekken en de uitkomsten van de reflecties geven nieuwe inzichten op het monitoren van een Bloeizone-initiatief. Op grond van deze kennis en inzichten kunnen enkele lessen worden geformuleerd, waar onderzoekers en kennispartners hun voordeel mee kunnen doen als zij zelf monitorsystemen willen opzetten:

Neem ruim de tijd – vooral in het begin. Werken met Bloeizone-initiatieven kost tijd, zeker wanneer er nog een vertrouwensband moet worden opgebouwd. Het is daarom van belang als onderzoeker/kennispartner niet te veel vast te houden aan de eigen tijdsplanning. Laat de relatie op een ongedwongen en natuurlijke manier ontstaan. De initiatiefnemers zijn (vaak) vrijwilligers. Het investeren van tijd kan lastig voor hen zijn. Wat helpt bij het ontwikkelen van een relatie is het laten zien van jouw meerwaarde voor hen als kennispartij. Dit kan bijvoorbeeld zijn door het maken van een dataprofiel met cijfers van de omgeving of door een gastlezing te geven. Hiermee laat je zien dat je niet alleen komt 'nemen', maar dat je gezamenlijk wilt leren en ontwikkelen. De tijd nemen helpt ook om uitgebreid te verkennen waar de behoefte van het initiatief precies zit als het gaat om monitoring.

Houd monitoring participatief. Bloeizone-initiatieven krijgen geregeld te maken met professionals die wat van hen willen, of die de initiatieven willen gebruiken om zélf te scoren. Daarnaast leeft de ervaring dat professionals komen vertellen 'hoe het moet' en wat goed voor hen is. Dit werkt niet. De initiatieven voelen zich in deze benadering niet erkend in hun kracht en kennis. Het is daarom van belang om vanuit een participatieve of community-based benadering te werken, waarbij de (wetenschappelijke) kennis van de onderzoeker/kennispartner net zo belangrijk is als de (praktijk)kennis van de initiatiefnemers. Er is geen hiërarchie, geen waardeverschil tussen beide partijen. Het is belangrijk om op gelijke voet met elkaar in gesprek te gaan, waarbij het essentieel is dat de onderzoeker/kennispartner de (beleefde) realiteit(en) van de initiatiefnemers begrijpt en daarin de versterking vindt voor de realiteit(en) van de wetenschap of het beleid. Om deze benadering mogelijk te maken is het noodzakelijk dat mogelijke financierders van het initiatief de vrijheid inbouwen om de effectmeting door het initiatief te laten bepalen.

Start met de veranderingstheorie. Door te beginnen met in kaart te brengen wat het Bloeizone-initiatief wil veranderen in hun dorp/wijk ontstaat er de benodigde helderheid over de inhoud en beoogde doelen van het initiatief. Hiervoor zijn diverse modellen beschikbaar, van simpel tot complex. Werk in co-creatie samen aan een model dat past bij de initiatiefnemers. Vraag door naar de visie van de initiatiefnemers op hun dorp/wijk, welke missie ze hebben, welke impact ze willen maken en waarom ze denken dat hun activiteiten die impact kunnen realiseren. Maar laat het initiatief beslist hun eigen expertise inbrengen, waarbij zij de experts zijn over wat er in hun dorp/wijk gebeurt. Het belang hiervan is zeker groot tijdens het interpreteren van de resultaten. Hierbij dienen niet de normatieve waarden en aannames van de onderzoeker/kennispartner of overheidsorganisatie leidend te zijn, maar het gelijkwaardig bespreken van de resultaten. In de praktijk zal dit betekenen dat geen veranderingstheorie hetzelfde zal zijn. Immers, elk initiatief en iedere initiatiefgroep is anders. Om generalisatie van resultaten alsnog mogelijk te maken dienen de contextuele factoren van de monitoring volledig beschreven te zijn.

Wees creatief, betrouwbaar en receptief. Bloeizone-initiatieven worden (vaak) georganiseerd door vrijwilligers die in hun vrije tijd hun tijd investeren in het gezonder en gelukkiger maken van hun dorpsgenoten/buurtbewoners. Door hun beperkte tijd zijn ze vaak bezig met de uitvoering van de activiteiten en is er minder tijd over voor de helicopterview die nodig is bij monitoring. Het is daarom van groot belang dat de onderzoeker/kennispartner receptief is voor de verhalen en doelen van het initiatief. Wat zijn hun activiteiten? Waar lopen ze tegenaan? Wat willen ze bereiken? Waarom willen ze dat bereiken? Hoe gaat het met de initiatiefnemers? Hierdoor kan de onderzoeker/kennispartner beter inspelen op de actualiteit van het initiatief. Daarnaast moet er enige mate van betrouwbaarheid zijn, zeker tijdens de monitoring. Wanneer de initiatiefnemers de onderzoeker/kennispartner vertrouwen om samen aan de slag te gaan met de monitoring, dienen gemaakte afspraken waargemaakt te worden. Maar wees niet degene die hier rigide omgaat met gemaakte afspraken. Tijdens de monitoring zullen zich ontwikkelingen voordoen waar tijdig op geanticipeerd moet worden, en nieuwe oplossingen moeten worden bedacht. Wees dus creatief en kom met voorstellen.

Bespreek welke methode past. De klassieke aanname bij monitoring is dat het een kwantitatieve (cijfermatige) meting is van ontwikkelingen, maar dit hoeft niet altijd de meeste waarde te hebben voor de initiatiefnemers. Bepaal dus ook pas de methode van de monitoring wanneer duidelijk is wat de meerwaarde hiervan is voor de initiatiefnemers. Dit proces kan vermoeilijkt worden wanneer een financierder of externe partij bepaald heeft hoe de impact van een initiatief moet worden gemeten. In een ideale situatie kan ieders waardeoriëntatie in een open gesprek worden geëxpliciteerd om vervolgens het meten van deze waarden te bepalen. Dit kan uiteindelijk alsnog een kwantitatieve methode zijn, maar ook andere kwalitatieve en narratieve aanpakken zijn mogelijk.

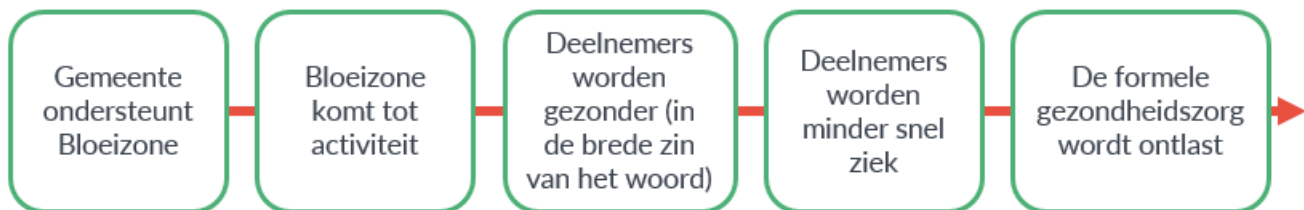

Foto 4: rondleiding bij gemeenschapslandbouw Ús Hôf in de Lege Geaen

// OPZET VAN LERENDE EVALUATIE

Het tweede deel van het rapport gaat over de ondersteuning van Bloeizone-initiatieven door gemeenten. Gemeenten zien Bloeizones vaak als initiatieven die kunnen bijdragen aan het behalen van de doelen van gemeentelijk beleid op het gebied van gezondheid en welzijn. Dat blijkt uit de focusgroepen die het FSP met het merendeel van de Friese gemeenten heeft gehouden. Het laten ontplooiën van burgerinitiatieven is over het algemeen *an sich* al een doelstelling bij de gemeenten. Maar meer in het bijzonder is de verwachting dat Bloeizones kunnen helpen bij de preventie van gezondheidsklachten en daarmee het ontlasten van de formele zorg. Burgers die een groot sociaal netwerk hebben, gezond eten, voldoende bewegen en relatief gelukkig zijn worden minder snel ziek, en doen dus slechts beperkt een beroep op de verschillende regelingen die door gemeenten en andere partijen in de zorgketen worden aangeboden, zo is het idee. Gemeentebambtenaren geven dan ook aan gemotiveerd te zijn om Bloeizones – en andere burgerinitiatieven gericht op gezondheid – te ondersteunen.

Deze redenering (PBL, 2020; PBL, 2021) ziet er schematisch grofweg als volgt uit:

De participatieve monitoring zoals die in het eerste deel van dit rapport is omschreven focust zich op de tweede en derde stap in bovenstaand schema. Hoe kom je als Bloeizone tot activiteiten die ervoor zorgen dat deelnemers aan die activiteiten gezonder worden in de brede zin van het woord? En werken de opgezette activiteiten daadwerkelijk?

Dit tweede deel van het rapport richt zich juist op de eerste stap. Daarbij komen de volgende vragen aan de orde: Welke uitdagingen komen de Bloeizones tegen in de praktijk? Wat voor hulp verwachten zij daarbij van hun gemeente? En lukt het momenteel om die hulp te krijgen? Kortom: lukt het de Friese gemeenten op dit moment al om richting de Bloeizones de door hen gewenste rol te vervullen?

Om antwoord op deze vragen te krijgen is aan ieder Friese Bloeizone-initiatief een vragenlijst voorgelegd, met daaraan gekoppeld een interview. Aan de bevindingen die daaruit voortkwamen, werden ter illustratie twee cases toegevoegd: 058 SamenSterk uit Leeuwarden en Bloeizone Bakkeveen. Met vrijwilligers van deze twee initiatieven is een aantal verdiepende gesprekken gevoerd om een uitgebreider beeld van de situatie te krijgen.

In de loop van dit hoofdstuk zal duidelijk worden dat de Bloeizone-initiatieven aangeven dat een aantal zaken bij de Friese gemeenten beter georganiseerd zou kunnen worden. Het door gemeenten gewenste beleid om de formele gezondheidszorg te ontlasten door gemeentelijke ondersteuning van Bloeizone-initiatieven kan zodoende nog niet als maximaal succesvol worden beoordeeld.

Het is echter cruciaal om op te merken dat het hier niet gaat om de verantwoording van beleid. Dit rapport is er niet op gericht om een positief of negatief oordeel te vellen over wat gemeenten op dit moment doen, zodat ze daar vervolgens op afgerekend kunnen worden. Integendeel, het doel is om te leren van wat er gebeurt zodat er eventueel bijgestuurd kan worden (Folkert, Verwoerd & Verwest, 2018).

Deze positieve insteek krijgt aan het eind van dit hoofdstuk gestalte door enkele algemene handelsperspectieven te schetsen. Want als er enerzijds gekeken wordt naar de uitdagingen waarmee Bloeizone-initiatieven te maken krijgen, en anderzijds naar hoe zij de ondersteuning daarbij van hun gemeente ervaren, wat kunnen gemeenten dan wellicht anders gaan doen om passender te ondersteunen? De bruikbare handelsperspectieven zijn grotendeels ontleend aan de eerdergenoemde focusgroepen die het FSP met Friese gemeentemedewerkers heeft gehouden. De denkrichtingen zijn dus voor het merendeel aangedragen door ambtenaren zelf. Waar nuttig zijn deze aangevuld met inzichten uit de wetenschappelijke literatuur.

Het is van belang om te benadrukken dat het FSP zelf geen waardeoordeel velt over de uitdagingen die door bloeizone-initiatieven worden ervaren, en ook wordt er geen beleidsaanbevelingen gedaan. Onderstaande uitspraken zijn dus zonder uitzondering ontleend aan onze gesprekken met de initiatieven (waar het gaat om de ervaren uitdagingen) en gemeenteambtenaren (waar het gaat om mogelijke oplossingen), aangevuld vanuit de reeds bestaande literatuur.

Geïnteresseerden in dit deel van het rapport wordt aangeraden ook de bij het rapport horende toolkit te raadplegen, die het FSP ontwikkeld heeft. Hierin wordt dieper ingegaan op de uitdagingen die Bloeizone-initiatieven ervaren bij het organiseren en uitvoeren van hun activiteiten. Ook worden concrete (beleids)maatregelen aangedragen die gemeenten kunnen treffen om de initiatieven daarbij zo effectief mogelijk te ondersteunen. Friese gemeenteambtenaren en (in mindere mate) de wetenschappelijke literatuur vormen de bron voor de genoemde maatregelen.

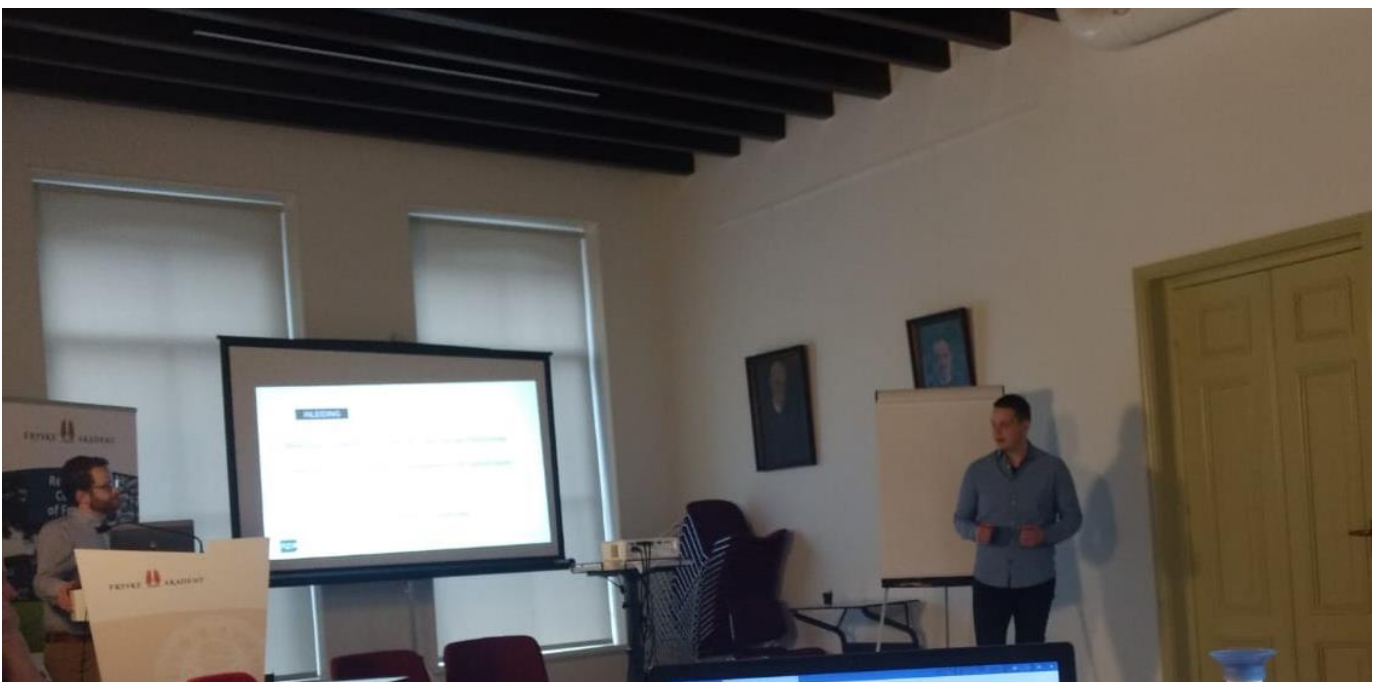

Foto 5: bijeenkomst met onderzoekers en gemeenteambtenaren

// ERVAREN UITDAGINGEN

Tijdens de interviews zijn de Bloeizone-initiatiefnemers gevraagd naar de uitdagingen waarmee ze te maken hebben. Elk Bloeizone-initiatief is uniek, en heeft dus eigen unieke uitdagingen (zie ter illustratie de drie initiatieven in Hoofdstuk 2). Toch blijken er overeenkomsten te zijn in de uitdagingen waarmee de verschillende Bloeizone-initiatieven worstelen. De belangrijkste komen hier aan bod. Gekeken wordt naar vier thema's: het verbinden van initiatieven, draagvlak en betrokkenheid, contact met gemeente en (financiële) stabiliteit.

Het verbinden van initiatieven

Een vaak genoemde uitdaging is het bundelen van alle relevante activiteiten onder de noemer van Bloeizone. Elke gemeenschap kent al organisaties en activiteiten die passen bij de ambities van Bloeizones, zoals sportverenigingen, burgerinitiatieven en scholen. De initiatiefnemers willen zoveel mogelijk van dergelijke organisaties en activiteiten bij hun initiatief betrekken, zodat ze efficiënt kunnen samenwerken en de impact van de Bloeizone zo groot mogelijk wordt.

Bloeizone-initiatiefnemer:

Er moet meer communicatie komen [tussen de verschillende Bloeizones] ... Ik ben er heel simpel in met het hele Bloeizone-gebeuren: we moeten niet allemaal het wiel uitvinden, dat is doodzonde.

Een goed voorbeeld van een organisatie die men graag bij de Bloeizone wil betrekken is de huisartsenpraktijk. In sommige Bloeizones is er een hechte samenwerking met de lokale huisarts. Dit wordt als zeer waardevol ervaren. De huisarts kan mensen doorverwijzen naar de activiteiten van de Bloeizone, en de initiatiefgroep helpen met informatie over gezondheid. Andere Bloeizones lukt het niet om de huisarts bij hun initiatief te betrekken. Vaak wordt als verklaring de hoge werkdruk van de huisarts genoemd. Actief meedoen in de Bloeizone is voor een huisarts een extra, en bovendien onbetaalde, taak. Elke huisarts heeft natuurlijk baat bij een gezondere gemeenschap, maar het lukt niet altijd om de huisarts te betrekken bij het initiatief.

Niet alleen het verbinden van verschillende activiteiten binnen de gemeenschap, maar ook het verbinden van de verschillende Bloeizones in Fryslân, is een uitdaging voor de initiatiefnemers. Het gaat hierbij niet om het samen organiseren van activiteiten, maar om onderlinge inspiratie. Initiatiefnemers geven aan dat ze graag van andere Bloeizones willen leren. Bovendien vinden ze het veel efficiënter om gebruik te maken van de door andere Bloeizones uitgewerkte ideeën of projecten, in plaats van het wiel opnieuw uit te vinden. Ze kunnen ideeën uitwisselen, uitdagingen en oplossingen bespreken, en in sommige gevallen elkaar zelfs elkaar praktisch helpen.

Draagvlak en betrokkenheid

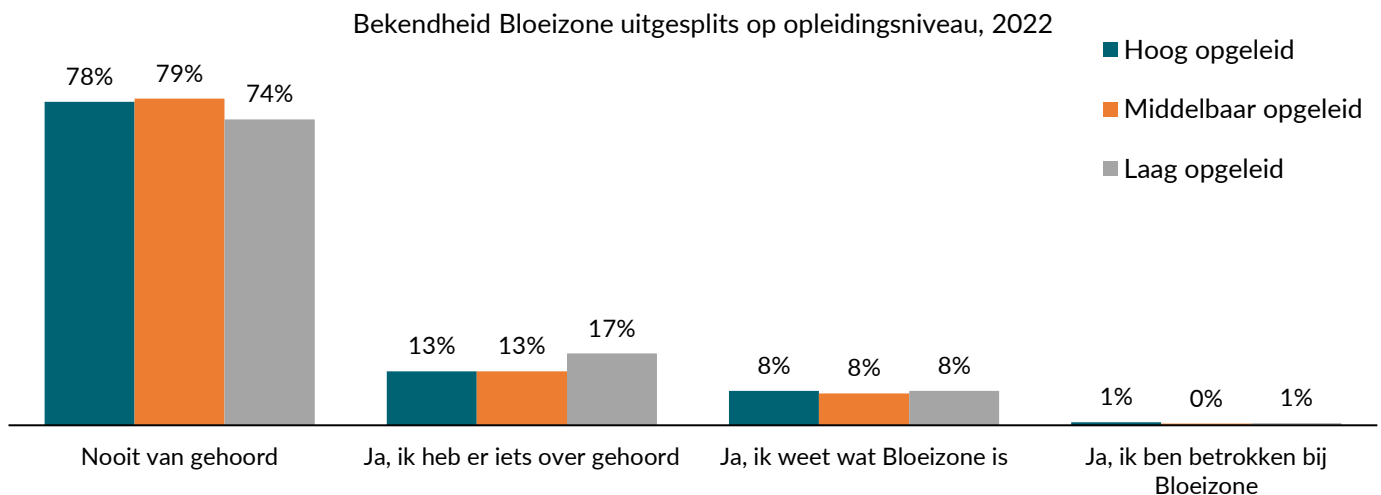
Het creëren van voldoende draagvlak in de gemeenschap, zowel onder inwoners als organisaties, is voor alle Bloeizones een wens en een uitdaging. Het liefst willen ze iedereen in de gemeenschap bij hun initiatief betrekken, zodat de impact van de Bloeizone maximaal is en iedereen daarvan kan profiteren. Een probleem dat regelmatig wordt aangekaart is dat het dikwijls dezelfde vrijwilligers zijn die betrokken zijn bij burgerinitiatieven. Hun inzet wordt natuurlijk zeer gewaardeerd, maar de Bloeizone-initiatiefnemers zouden graag een groter en meer divers deel van hun gemeenschap willen bereiken. Ze vinden namelijk dat de vruchten van een Bloeizone door iedereen geplukt moeten kunnen worden.

Een aantal initiatiefnemers noemt specifiek de oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden bij de organisatie en deelname van activiteiten. Ze zouden graag ook buurtgenoten met andere opleidingsniveaus betrekken bij hun Bloeizone-initiatief.

Bloeizone-initiatiefnemer:

We hebben een plan opgezet voor vergroening van het buitengebied en de bebouwde kom. ... Er was een mooi budget ... Mensen konden daar op intekenen ... Er waren ongeveer twintig mensen die daaropaf kwamen, maar dat was eigenlijk niet de doelgroep die we op het oog hadden. Het waren voornamelijk mensen die het zelf ook wel hadden kunnen betalen. Die categorie mensen denkt daar ook aan. Andere mensen denken daar niet aan, die hebben heel andere dingen aan het hoofd.

Uit de interviews blijkt dat het overgrote deel van de Bloeizone-initiatiefnemers een hoog opleidingsniveau heeft. Uit een Panel Fryslân-uitvraag van begin 2022 (n=3326) is gebleken dat het percentage deelnemers aan Bloeizone-initiatieven inderdaad iets hoger is onder hoogopgeleiden, vergeleken met midden- en laagopgeleiden. Opvallend is dat de bekendheid met het concept Bloeizone juist iets hoger is onder laagopgeleiden.

Figuur 10: bekendheid Bloeizone per opleidingsniveau, 2022 (Panel Fryslân)

Ook het betrekken van jongere generaties is een uitdaging die door verscheidende Bloeizones wordt genoemd. Initiatiefnemers signaleren dat het voor kinderen in de huidige geïndividualiseerde samenleving niet meer vanzelfsprekend is om actief deel uit te maken van een gemeenschap. Dit vinden ze erg jammer, omdat kinderen juist gebaat zijn bij het leren samenwerken en samenleven met anderen. Bovendien zijn kinderen de toekomst van de gemeenschap. Ze willen daarom hun best doen om met de Bloeizone-activiteiten de kinderen in de buurt meer te bereiken, en hen bij activiteiten te betrekken.

Tot slot vormt publiciteit een uitdaging van de Bloeizones, als het over draagvlak en betrokkenheid gaat. Om zoveel mogelijk mensen te bereiken is een goede, passende en effectieve publiciteit nodig. Vaak wordt er via een lokaal krantje gecommuniceerd, in sommige gevallen via een eigen website of sociale media. Uit de interviews blijkt dat er bij veel initiatiefgroepen een gebrek aan kennis en expertise op het gebied van communicatie is.

Samenwerken met gemeenten

Alle Bloeizones krijgen op een bepaald moment met hun gemeente te maken. De aard van het contact kan erg verschillend zijn: van vragen omtrent subsidies of vergunningen tot niet-financiële ondersteuning, zoals het beschikbaar stellen van een fysieke ruimte. Uit de interviews blijkt dat de samenwerking met de gemeente lang niet altijd soepel verloopt.

Sommige initiatiefnemers geven aan dat gemeentemedewerkers te passief zijn. Het productief meedenken met en ondersteunen van Bloeizone-initiatieven vereist creativiteit van ambtenaren. Ambtenaren die bij de ondersteuning van initiatieven al het huidige beleid van de gemeente als startpunt nemen, lopen onvermijdelijk

tegen problemen aan. Het is het effectiefst om de mogelijkheden van het initiatief als startpunt te nemen, en daarna te bekijken hoe die in het huidige beleid passen.

Een gerelateerd probleem dat door meerdere initiatiefnemers wordt gesignaleerd is de verantwoordingscultuur binnen gemeenten. Individuele ambtenaren moeten hun acties plannen en verantwoorden, waardoor de ruimte en bereidheid om creatief met de beleidskaders om te gaan afneemt.

Bloeizone-initiatiefnemer:

We hadden een afspraak en ineens wilde je al je collega-ambtenaren er toch nog bij hebben. En ondertussen ben ik al twee maanden verder!

Door meerdere Bloeizone-initiatiefnemers wordt aangegeven dat de ene afdeling binnen een gemeente de andere niet is. Met de ene afdeling is de samenwerking efficiënt en productief, terwijl de samenwerking met een andere afdeling van dezelfde gemeente soms erg moeizaam verloopt. Ze geven aan dat het erop lijkt dat de motivatie en de creativiteit van individuele ambtenaren hierbij een belangrijke rol spelen. De verschillen tussen gemeente-afdelingen komen in de gesprekken ook vaak naar voren wanneer initiatiefnemers met meerdere afdelingen tegelijk te maken krijgt. Dit gebeurt regelmatig, omdat de activiteiten van de Bloeizones vaak raakvlakken met meerdere beleidsdomeinen hebben, zoals sport, wonen of gezondheid. Wanneer meerdere afdelingen bij initiatief-overleggen betrokken moeten worden blijkt de organisatie van de gemeente vaak erg verkokerd te zijn. De interne communicatie en samenwerking tussen afdelingen van de gemeente gaat erg langzaam, en soms zelfs gebrekkig, waardoor het erg lang kan duren voordat er beslissingen kunnen worden genomen.

De als bureaucratische omschreven organisatie van de gemeente is voor sommige Bloeizones vanaf de start vaak al een groot probleem. Het is namelijk niet altijd even gemakkelijk om goed in contact te komen. Het vinden van de juiste ambtenaar is soms erg lastig en tijdrovend. Bij deze uitdaging valt het op dat er duidelijke verschillen zijn tussen de Bloeizone-initiatiefnemers. Met name degenen met een ambtelijk of bestuurlijk verleden kennen de wegen en geven aan beter in staat te zijn om efficiënt contact met de gemeente op te bouwen en te onderhouden. Vrijwilligers die nog niet eerder met de ambtelijke wereld te maken hebben gehad blijken daar meer moeite mee te hebben.

Bloeizone-initiatiefnemer:

De neiging van politici of van ambtenaren of mensen die er nauw bij betrokken zijn ... is toch om in theorie te duiken. Terwijl de behoefte van ons toch vooral is: hoe los je concrete problemen op? Geef ons handvatten. ... Ambtenaren zetten in gezondheidsnota's dat ze bijvoorbeeld positieve gezondheid willen. En daar blijven ze in hangen. ... Zonder dat handen en voeten te geven.

Veel gemeenten hebben de ambitie om meer van onderop beleid te maken. Dit betekent dat ze hun beleid willen baseren op de wensen van inwoners en dit samen met hen willen ontwikkelen. Tijdens de interviews kwam regelmatig naar voren dat gemeenten dit moeilijk vinden. Ze zijn vaak geneigd om zélf plannen te maken, waarbij Bloeizone-initiatieven de uitvoerders ervan zijn. Dan wordt er dus niet vanuit de wensen van inwoners geredeneerd, maar vanuit de wensen en ambities van de gemeente.

Bloeizone-initiatieven zijn bij uitstek organisaties die baat hebben bij het werken van onderop. Op die manier van werken wordt het gevoel van eigenaarschap en de motivatie van de initiatiefnemers niet geschaad, maar juist versterkt en ondersteund. Dat de Bloeizones behoefte hebben aan een luisterend oor, in plaats van een kant-en-klaar plan, blijkt uit vrijwel alle interviews.

Voor de motivatie en het enthousiasme van initiatiefnemers is het funest wanneer ze het gevoel krijgen aan bepaalde doelen van de gemeente te moeten voldoen, met name wanneer ze financiële hulp nodig hebben van de gemeente. Op zich is de opstelling van de gemeente niet verwonderlijk, omdat ze bij het verstrekken van publieke gelden vaak strenge eisen stellen, zo beseffen initiatiefnemers zich wel degelijk.

Wat financiële ondersteuning betreft verschillen de Bloeizones vaak veel van elkaar. Sommige initiatieven geven aan geen of weinig behoefte aan geld te hebben, terwijl anderen het liefst structurele financiering van de gemeente ontvangen.

Vroeg of laat krijgen alle Bloeizones contact met de gemeente, en de meeste hebben behoefte aan ondersteuning vanuit de gemeente. Tegelijkertijd zien de meeste initiatiefnemers echter een toekomst voor zich zonder een grote rol voor de gemeente. Een Bloeizone is in hun ogen iets wat voor en door de gemeenschap zelf wordt gerealiseerd. Bij het opzetten ervan hebben ze wel degelijk behoefte aan hulp, maar zodra de Bloeizone er is zien veel initiatiefnemers het liefst zo weinig mogelijk bemoeienis vanuit de gemeente. Deze behoefte lijkt deels uit wantrouwen voort te komen, zo blijkt uit de interviews. Vaak genoemde problemen zijn de scoringsdrang van politici en het enorme verloop binnen gemeenten, waardoor kennis en betrokkenheid opnieuw moet worden opgebouwd met een nieuwe ambtenaar. Hierdoor twijfelen veel initiatiefnemers aan de goede lange termijn intenties van bestuurders, en het vermogen van gemeenten om langdurig en efficiënt samen te werken. Ook realiseren initiatiefnemers zich dat de gemeente altijd het algemeen belang moet dienen, en dus niet zomaar heel veel geld en hulp aan één groep kan geven.

Bloeizone-initiatiefnemer:

De stichting vervult een nuttige rol binnen het geheel. Maar je moet maar aantonen dat het ook nuttig is binnen de spelregels van hoe het systeem werkt. Op dit moment werkt het systeem zo dat als er wat mis is met iemand, dan zijn daar bepaalde middelen voor, en die middelen worden beschikbaar gesteld als jij op een bewezen manier hulp kunt bieden. Maar als dat wat informeler gebeurt, op een wat andere manier dan we gewend zijn, dan is er in principe geen geld beschikbaar om dat te doen.

”

(Financiële) stabiliteit

Meerjarige financiële stabiliteit, om de duurzaamheid van het initiatief te waarborgen, is een wens van veel Bloeizones. Wat financiële ondersteuningsbehoeften betreft verschillen de Bloeizones echter veel van elkaar, zoals al eerder aangegeven. Bloeizones die subsidiemogelijkheden verkennen ervaren uitdagingen in het vinden van beschikbare budgetten en in de complexiteit van aanvraagprocedures.

Initiatiefnemers zijn zich er vaak van bewust dat er in Nederland veel subsidiemogelijkheden zijn voor burgerinitiatieven. Het is echter niet altijd even makkelijk om de juiste mogelijkheden te vinden. Het gaat hierbij overigens niet alleen om gemeentelijke subsidies. Ook bij bijvoorbeeld de provincie of zorgverzekeraars zijn fondsen beschikbaar. Met name voor initiatiefnemers die geen ervaring hebben met fondsenwerving is het soms lastig om de juiste geldpotjes te vinden en aan te spreken.

“

Bloeizone-initiatiefnemer:

Ik moet mijn programma ook laten draaien, dus daar is ook budget voor nodig. ... Dat geld raakt ook op. ... Ik weet niet hoe ik mijn programma moet gaan maken, er is geen budget meer.

Ook het daadwerkelijke doen van een subsidieaanvraag is voor verschillende Bloeizones een uitdaging. Er moet vaak aan veel complexe eisen worden voldaan, en uitgebreid worden beargumenteerd waarom men aanspraak maakt op de subsidie. Ook hierbij is er een verschil in ervaring; sommige initiatiefnemers weten uit ervaring beter hoe ze dit moeten aanpakken dan anderen. Initiatiefnemers realiseren zich dat de overheid het

algemeen belang moet dienen, en dus niet zomaar geld en hulp aan één groep kan verstrekken. Ze hebben er daarom begrip voor als er eisen worden verbonden aan een subsidie. Die eisen moeten echter niet de vorm van meetbare doelen of 'targets' krijgen.

Burgerinitiatieven zijn veel informelere organisaties dan reguliere bedrijven, en het is vaak voor hen veel moeilijker om resultaten meetbaar en zichtbaar te maken. Bovendien gaat het om vrijwilligers. Het is

alleen daarom al onrealistisch om Bloeizone-initiatieven net zo te behandelen als reguliere bedrijven, en harde resultaatafspraken te maken. Bovendien gaat het bij Bloeizone-initiatieven om ontwikkelingen en processen, om stapjes verder, om meer participatie, om een gezondere leefstijl. Zoals duidelijk is geworden in Hoofdstuk 2 zijn dit soort persoonlijke ontwikkelingen lang niet altijd in cijfers te vatten, maar moet er in de monitoring van Bloeizones juist (ook) aandacht zijn voor de subjectieve ervaringen van deelnemers.

Bovengenoemde uitdagingen worden versterkt door tijdgebrek van de initiatiefnemers. Bloeizone-werkzaamheden worden meestal (niet altijd) door vrijwilligers verricht. Ze worden gemotiveerd door de wens om iets voor hun gemeenschap te betekenen, en steken daarom veel tijd en energie in de Bloeizone. Het is daarom niet juist en nadrukkelijk onrealistisch om een fulltime tijdsbesteding van hen te verwachten. Voor sommige initiatiefnemers zorgen de in dit rapport te berde gebrachte uitdagingen, zoals bijvoorbeeld de complexe subsidieaanvragen, er echter voor dat hun Bloeizone-activiteiten wel degelijk op een fulltimebaan beginnen te lijken.

Foto 6: presentatie van onderzoeksuitkomsten bij inspiratie bijeenkomst (Bron: HANNN)

// HANDELSPERSPECTIEVEN VOOR DE ONDERSTEUNING

Tot zover de moeilijkheden en uitdagingen die naar voren kwamen in de interviews en cases. Deze zijn in verschillende focusgroepen aan Friese gemeenteambtenaren voorgelegd, wat leidde tot veel herkenning. Deelnemers waren het er bovendien grotendeels over eens dat de gemeente een (soms kleinere, soms grotere) rol zou kunnen of moeten spelen bij het ondersteunen van Bloeizone-initiatieven bij de genoemde uitdagingen.

Uiteraard werd er vervolgens ook over mogelijke oplossingen, handelsperspectieven, en goede voorbeelden gesproken. Alle relevante zaken die initiatiefnemers, ambtenaren, en betrokken professionals verder kunnen helpen zullen nu aan bod komen aan de hand van dezelfde thema's als in het vorige hoofdstuk: het verbinden van initiatieven, draagvlak en betrokkenheid, contact met gemeente en (financiële) stabiliteit. Deze worden aangevuld met inzichten uit eerder onderzoek naar burgerinitiatieven.

Een overzicht van alle uitdagingen en bijbehorende handelsperspectieven wordt ook gegeven in de [toolkit](#) die deze publicatie vergezelt.

Het verbinden van initiatieven

De gemeente kan het contact tussen initiatieven en organisaties faciliteren. Dit kan bijvoorbeeld door middel van het organiseren van (periodieke) bijeenkomsten en het beschikbaar stellen van fysieke ruimtes of online ontmoetingsplaatsen. De dorpen-/wijkencoördinator, of iemand met een vergelijkbare functie, kan als aanspreekpunt optreden als het gaat om het vinden van andere initiatieven en organisaties in de omgeving en het leggen van verbindingen. Daarnaast kan de gemeente informatie over initiatieven en relevante organisaties beschikbaar stellen. De gemeente heeft immers een veel completer beeld van alle activiteiten dan een initiatiefnemer. Gemeenten kunnen bijvoorbeeld een 'initiatievenkaart' maken, waarop burgers snel en gemakkelijk kunnen zien wat er allemaal in hun dorp of gemeente gebeurt.

Voor Bloeizone-initiatiefnemers kan het leerzaam en inspirerend zijn om specifiek andere Bloeizones in Fryslân te bezoeken. In dit onderzoek komt nadrukkelijk naar voren dat er veel overeenkomsten zijn in de ervaren uitdagingen. Men kan van elkaar leren door te bekijken en bespreken hoe die uitdagingen worden aangepakt. Maar ook juist de verschillen tussen de Bloeizones kunnen leerzaam zijn. Ieder initiatief organiseert andere activiteiten, dus kan het inspirerend zijn om bij elkaar 'in de keuken te kijken'. Met name de Bloeizones die het langst bestaan zullen veel ervaringen met andere kunnen delen. Uit de gevoerde gesprekken blijkt dat men hiertoe graag bereid is. Ook beginnende Bloeizones kunnen echter van elkaar leren. Zij hebben in de opstartende fase wellicht met dezelfde uitdagingen te maken.

Good practice bij Friese gemeente:

We hebben bij onze gemeente ... een platform opgezet ... waar alle verenigingen met elkaar kunnen sparren en elkaar kunnen vinden.

Draagvlak en betrokkenheid

Bloeizone-initiatiefgroepen hebben vaak geen communicatie-expert in hun gelederen, en missen dus kennis en expertise om op een passende manier veel mensen te bereiken met hun verhaal. Omdat dergelijke kennis en expertise bij een gemeente vaak wel aanwezig is, zouden gemeenten de initiatieven hierin kunnen helpen. Denk aan ict'ers van de gemeente die helpen met een website voor de Bloeizone. Ook kan de gemeente haar eigen communicatiekanalen gebruiken voor de publiciteit van de Bloeizone. Verschillende initiatiefnemers geven aan graag dergelijke ondersteuning van de gemeente te ontvangen. Het moet echter wel duidelijk zijn dat Bloeizone niet een project van de gemeente is maar van burgers, en dat de gemeente het initiatief ondersteunt.

Eén van de meest besproken uitdagingen is het bereiken van kwetsbaardere buurtgenoten, zodat ook zij kunnen meedoen in de Bloeizone. Hoewel sommige initiatiefnemers nog geen idee hebben hoe ze dit moeten aanpakken, zijn anderen overtuigd van hun aanpak. Uit een aantal interviews blijkt dat doorzettingsvermogen en zichtbaarheid worden gezien als cruciaal. Door doorzettingsvermogen en zichtbaarheid van het burgerinitiatief moeten de activiteiten van de Bloeizones bekend worden, en een vanzelfsprekend onderdeel gaan vormen van de maatschappij. Wanneer langzaam steeds meer mensen meedoen, en de resultaten zichtbaar worden, zal iedereen meer geneigd zijn om ook mee te doen, zo is de verwachting. Natuurlijk moeten de activiteiten ook (letterlijk en figuurlijk) laagdrempelig zijn, en bij voorkeur zo veel mogelijk gratis. Hierdoor kunnen inwoners met een krappe beurs ook meedoen. Gemeenten kunnen middelen verschaffen om de activiteiten te financieren, of de initiatiefnemers verbinden met bijvoorbeeld casemanagers, gezondheidscentra en wijkteams.

Good practice bij Friese gemeente:

HANNN heeft onlangs een project gehad [in onze gemeente] waarin mensen uit de kwetsbare groep worden opgeleid tot een soort coach. Ik denk dat dat ook heel goed werkt. Want dan is het niet iemand van de gemeente die wat wil of van een instelling. ... Het zijn gewoon medebuurtbewoners.

Een andere manier om de gewenste doelgroep te bereiken is de inzet van rolmodellen. Initiatiefnemers en/of gemeenten kunnen proberen één of meerdere personen uit de doelgroep te overtuigen om mee te doen met de Bloeizone-activiteiten, of zelf een Bloeizone te beginnen. Door elk succes dat dit oplevert goed zichtbaar te maken wordt de kans groter dat anderen uit de doelgroep ook mee gaan doen. Bij één van de Bloeizones wordt deze methode met succes toegepast, zo blijkt uit het interview.

Ook via professionals worden de kwetsbaardere doelgroep bereikt. Een lokale huisarts heeft bijvoorbeeld vaak een goed beeld van de doelgroep. Vanwege de privacywetgeving mag de huisarts geen informatie over personen delen, maar een huisarts die overtuigd is van de meerwaarde van Bloeizone, kan personen wel wijzen op het project. Dit gebeurt nu al in sommige Bloeizones. Ook ambtenaren die contact hebben met mensen uit deze doelgroep kunnen hen wijzen op het bestaan van de Bloeizone. Er kan worden samengewerkt met scholen om kwetsbare kinderen in beeld te krijgen.

Uit eerder onderzoek (bijv. Van der Klein et al, 2013), maar ook uit de gevoerde gesprekken, blijkt dat het vaak dezelfde mensen zijn die zich als vrijwilliger inzetten voor hun omgeving. Het is een valkuil om alleen stil te staan bij de nog niet bereikte mensen. Juist de actieve vrijwilligers verdienen aandacht en grote waardering voor hun inzet en betrokkenheid. Met hen kun je als initiatiefnemer of ambtenaar ook in gesprek gaan over het bereik van een Bloeizone. Als blijkt dat zij helemaal geen oog hebben voor kwetsbaardere buurtgenoten is het wellicht de moeite waard om in gesprek te gaan over het bereik van hun activiteiten. Het is de moeite waard om samen in gesprek te gaan over mogelijke strategieën om het bereik van de Bloeizone te vergroten.

Samenwerken met gemeenten

Eén van de meest genoemde wensen van initiatiefnemers is het hebben van één vast aanspreekpunt bij de gemeente: een vaste ambtenaar. Sommige Bloeizones hebben zo'n aanspreekpunt, en ervaren dit als positief. Een voorwaarde is dan wel dat deze ambtenaar goed bereikbaar en enthousiast is, graag creatief meedenkt, en luistert naar de wensen van de inwoners en hier passend op anticipeert. Bovendien moet zo'n ambtenaar veel kennis hebben van het gemeentelijke beleid, en efficiënt contact kunnen leggen met alle afdelingen in de gemeente. Het is nu nog vaak zo dat initiatiefnemers worden doorverwezen van de ene naar de ander ambtenaar. Dit wordt als frustrerend en onnodig tijdrovend ervaren. Voor een dergelijke functie is het slim om collega's te gebruiken die het niet erg vinden om 'lastig' te zijn om samenwerking tussen afdelingen teweeg te brengen (zie ook Blom et al, 2010).

Good practice bij Friese gemeente:

Wij hebben een mailadres, bewonersinitiatieven@[gemeente].nl waar je [praktische] vragen kwijt kunt en waar je een volledig uitgewerkt initiatief kwijt kunt. Daar wordt door ons een contactpersoon aan gekoppeld, dus dan is er een rechtstreeks lijntje. Dan is het op die manier getackeld.

Om het binnen een gemeente mogelijk te maken om één vast aanspreekpunt voor Bloeizones (en andere burgerinitiatieven) te hebben, zal de hele gemeente goed op de hoogte moeten worden gehouden. Goed communiceren met burgerinitiatieven zou binnen alle geledingen van de gemeentelijke organisatie prioriteit moeten hebben, zodat ook aan een eventueel aanspreekpunt zo snel en volledig mogelijk wordt teruggekoppeld. Daarbij is het van belang dat relevante ambtenaren binnen de gemeente op de hoogte zijn van de Bloeizone-initiatieven en wie daarbij het aanspreekpunt is. Hiervoor kan het waardevol zijn om een gemeentelijke visie op de ondersteuning van burgerinitiatieven uit te werken.

Ook duidelijke communicatie over het beleidsproces is belangrijk. Burgers weten vaak niet wat de werkwijze van overheidsorganisaties zijn, en dat zaken vaak enige tijd in beslag nemen als er bijvoorbeeld afgestemd moet worden met verschillende beleidsdomeinen. Hier duidelijk over communiceren kweekt begrip, evenals het goed voeren van verwachtingsmanagement. Gemeenten hebben een veelheid aan taken en werken met (specifiek opgeleide) professionele medewerkers, terwijl Bloeizone-initiatieven zich richten op één werkveld en werken met enthousiaste (maar niet specifiek opgeleide) vrijwilligers.

Ambtenaren die bij de ondersteuning van initiatieven uitgaan van het huidige gemeentebeleid, lopen onvermijdelijk tegen problemen aan bij burgerinitiatieven. Het is beter om de mogelijkheden van het initiatief als startpunt te nemen, en daarna te bekijken hoe die in het huidige beleid passen. Veel doelen en ambities van de Bloeizones komen overeen met de brede gezondheidsambities van gemeenten. Die overeenkomsten kan een ambtenaar gebruiken om gemeentelijke ondersteuning te verantwoorden. Om dit makkelijker te maken kan het belang van burgerinitiatieven zoals Bloeizones ook bij bestuurders geagendeerd worden. Als dit leidt tot begrip en steun, dan is het voor ambtenaren gemakkelijker om creatief met beleidskaders om te gaan. Ook kan het helpen om voor het ontwerpen van (gezondheids)beleid al te putten uit de inbreng van Bloeizone-initiatieven en ernaar te verwijzen. Beleid sluit op die manier beter aan bij wat Bloeizone-initiatieven van de gemeente nodig hebben. Het is daarbij belangrijk dat er duidelijk gecommuniceerd wordt over hoe gemeentelijke beleidsprocessen verlopen en de snelheid waarmee dat gebeurt. Ook moet duidelijk zijn wat met de input van Bloeizone-initiatieven gedaan wordt door de gemeente.

Good practice bij Friese gemeente:

We hebben een mobiliteitsvisie waarin alle dorpen zelf hun inspraak mochten doen en waarin al hun wensen zijn opgenomen.

De gemeente kan daarnaast een overzicht maken van alles wat de gemeente al doet aan ondersteuning van burgerinitiatieven en het aanwezige beleid op dat thema. Dit maakt kansen en eventuele belemmeringen zichtbaar. Bovendien maakt zo'n overzicht het voor alle inwoners gemakkelijker om op de hoogte te raken en blijven van burgerinitiatieven en het beleid erop (zie bijvoorbeeld de Preventiematrixen van NCJ; De Moor, 2020).

(Financiële) stabiliteit

Bloeizones zijn projecten voor en door betrokken en enthousiaste burgers. In vrijwel alle gevallen gaat het hierbij om vrijwilligerswerk. Ook de stabiliteit en borging van de Bloeizones op de langere termijn is dus grotendeels afhankelijk van vrijwillige inzet. Uit de gevoerde gesprekken blijkt dat veel van deze vrijwilligers een hoge werkdruk ervaren bij hun inzet voor Bloeizone. Uit eerdere onderzoeken blijkt zelfs dat het risico

van een burn-out bij initiatiefnemers op de loer kan liggen (bijvoorbeeld Salemink et al., 2016). Er zijn daarentegen verschillende zaken die deze werkdruk kunnen verlagen. Ook de gemeente kan daarbij helpen. Het vaste aanspreekpunt bij de gemeente kan helpen de werkdruk te verminderen. Veel tijd en moeite zit namelijk in het uitzoeken van en navigeren door regels, wetten, voorschriften, aanvragen, financiën van gemeenten terwijl de meeste vrijwilligers leek zijn op deze gebieden. Gemeenten kunnen hen tegemoetkomen met uitleg, meedenken, het wijzen van de weg, het overnemen van noodzakelijke werkzaamheden, en een duidelijke communicatie over procedures, regels en tijdspaden.

Good practice bij Friese gemeente:

Wij hebben een aanmeldformulier voor subsidies. Daar staan altijd ... namen bij van dorpen- en wijkcoördinatoren. Dus als mensen er niet uit komen bij het invullen of iets niet snappen, dan kunnen ze gewoon vragen: 'Hé, wat bedoel je hier mee?'

Ook het aanvragen van subsidies en vergunningen kosten veel energie en tijd. Allereerst is het vinden van de juiste subsidiekanalen al tijdrovend. Een toegankelijk overzicht van beschikbare gemeentelijke subsidies én financieringsmogelijkheden door andere instanties biedt veel soelaas. Gemeenten kunnen daarbij mondelinge ondersteuning bij het aanvragen van subsidie aanbieden. Hierbij kan het helpen om de contactgegevens van bijvoorbeeld dorps-/wijkcoördinatoren te vermelden op subsidieformulieren, omdat zo duidelijk te maken waar hulp te vinden is.

Houd als gemeente de voorwaarden waaraan voldaan moet worden zo laagdrempelig mogelijk, binnen de gestelde kaders. Gemeenten zijn enerzijds gebonden aan voorwaarden, en de verantwoording van uitgaven van publiek geld. Anderzijds hebben ze de taak om burgerinitiatieven te ondersteunen. Burgerinitiatieven ontstaan vanuit betrokkenheid, gemeenschapsgevoel en zingeving (Beers et al., 2019). Ook gemeenten hebben die missie. Dit maakt het gemakkelijker om met subsidiekaders (en niet-financiële mogelijkheden tot ondersteuning) om te gaan, en samen oplossingen te vinden

De motivatie onder vrijwilligers is hoog. Waardering en erkenning voeden hun enthousiasme en betrokkenheid. Gemeenten kunnen hieraan bijdragen door regelmatig aandacht te besteden aan de activiteiten van Bloeizone-initiatieven op hun communicatiekanalen, vanuit hun éigen betrokkenheid en enthousiasme. Vrijwilligers die zich veel inzetten voor hun gemeenschap kunnen in het zonnetje worden gezet (Blom et al, 2010). Gemeenten kunnen delen in het succes door aan te geven dat het hún burgers zijn die deze activiteiten uitvoeren in hún gemeente, en dat ze daar trots op zijn, terwijl ze het eigenaarschap bij de vrijwilligers zelf laten.

Tot besluit

Samenvattend kan er gesteld worden dat gemeenten en burgers een gedeelde missie hebben. Vanuit de blik van Bloeizone is dat het langer gezond, vitaal en gelukkig houden van burgers. Burgers ontwikkelen als vrijwilligers initiatieven in die richting, en gemeenten hebben de taak hen daarin te ondersteunen. Beide partijen hebben hun eigen expertise en mogelijkheden en belemmeringen. Omdat het om een gedeelde missie gaat, is het belangrijk om een gedeelde ruimte te vinden waarin ieders kracht en inzet tot bloei kan komen. Zo beschikken vrijwilligers over betrokkenheid, enthousiasme en sociaal netwerk, gemeenten beschikken over sociale kaart, ondersteuningsmogelijkheden en stabiliteit. Dit hoofdstuk heeft inzicht gegeven in de behoeften van de initiatieven, en de belemmeringen waar zij tegenaan lopen. En er is een handelsruimte voor gemeenten geschetst om deze belemmeringen zoveel mogelijk te slechten. Opdat de gedeelde missie ten volle uitgevoerd kan worden.

// LITERATUUR

- Beers, P.J., Oxenaar, S., & Notermans, I. (2019). Burgers, overheden, en de transitie naar aardgasvrije wijken. DRIFT. Geraadpleegd op: <https://drift.eur.nl/nl/cases/burgers-overheden-aardgasvrije-wijken/#:~:text=Door%20het%20klimaataakkoord%20moeten%20in,de%20overheid%20niet%20zelf%20doen.>
- Blom, R., Bosdriesz, G., Heijden, J. van der, Zuylen, J. van, Schamp, K. (2010). Help een burgerinitiatief! De faciliterende ambtenaar: werkboek met informatie, suggesties en tips voor gemeenteambtenaren die te maken hebben met initiatieven van burgers. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- De Moor, T. (2020). Essay 'De prosociale burger als copiloot'. Geraadpleegd op: <https://publiekdenken.nl/partners/kennisprogramma-duurzaamdoor/essay-de-prosociale-burger-als-copiloot/>
- Elderink, M. (2021). Handboek Participatief Actieonderzoek: Samen bouwen aan een betere wereld (2de editie). SWP.
- Elzenga, H., & Kruitwagen, S. (2012). Ex-ante evaluatie van Green Deals Energie. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd op: https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/PBL_2012_Green_Deals_Energie_500002002.pdf
- Folkert, R., Verwoerd, L. & Verwest, F. (2018). Lerend evalueren: navigeren tussen verantwoord en leren. Beleidsonderzoek Online. Geraadpleegd op: https://www.beleidsonderzoekonline.nl/tijdschrift/bs0/2018/7/BO_2213-3550_2018_000_007_001.
- Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ) (2022). De Preventiematrix. Geraadpleegd op: <https://www.ncj.nl/inspiratie/de-preventiematrix/>
- PBL (2020). Verkennen waar wat werkt: vormgeven aan lerend en adaptief beleid. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd op: <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-verkennen-waar-wat-werkt-4131.pdf>.
- PBL (2021). Zicht op het effect van de Regio Deals op de brede welvaart. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd op: <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2021-zicht-op-het-effect-van-regio-deals-op-de-brede-welvaart-4649.pdf>.
- Salemink, K., Strijker, D., & Bosworth, G. (2016). The Community Reclaims Control? Learning Experiences from Rural Broadband Initiatives in the Netherlands. *Sociologia Ruralis* 57(S1), 555-575. <https://doi.org/10.1111/soru.12150>
- Van der Klein, M., Stavenuiter, M., & Smits van Waesberghe, E. (2013). Het begint bij de burger: Dilemma's van gemeenten bij initiatieven van burgers in zorg en welzijn. Verwey Jonker Instituut. Geraadpleegd op: https://www.verwey-jonker.nl/doc/participatie/8856_Het-begint-bij-de-burger.pdf

Fries Sociaal Planbureau
Doelestraat 8a
8911 DX Leeuwarden
(058) 234 85 00
info@fsp.nl
www.fsp.nl

Het Fries Sociaal Planbureau wordt gesubsidieerd door de provincie Fryslân.

COLOFON

'Bloeizone Fryslân is een uitgave van het Fries Sociaal Planbureau, November 2022.

Auteurs

Jesse David Marinus
Ymko Braaksma
Matthias Kooij

Eindredactie

Stephanie Brands
Truus de Witte

Met medewerking van

Esmee de Jong
Nienke Hollebrandse
Jakob de Vries